

MU‘TEZİLE EKOLÜNÜN TARİHSEL SERÜVENİ

Osman AYDINLI*

Öz

İslâm geleneğindeki akılcı-hadarî din söyleminin en önemli temsilcisi olan Mu‘tezile ekolü, sistematik düşünce ve akılcılık, bireysel sorumluluk, bireysel dindarlık, akıl temelli din ve dünya görüşü, meseleleri araştırma, sorgulama ve eleştiri çerçevesinde çözümleme gibi temel nitelikleri ile bilinir. Mu‘tezile temel prensiplerini usûlü’l-hamse (beş temel ilke) olarak belirlemiş ve bu ilkelere bağlılığı ekole mensubiyetin bir koşulu olarak takdim etmiştir. Bunlardan Tevhid ve Adalet, üzerinde en çok yoğunlaşılacak ilkelere olmuştur. Zamanla ekol bünyesinde siyasi ve fikri nedenlere bağlı olarak Basra ve Bağdat farklılaşması ortaya çıkmıştır. Mu‘tezile hür düşünce geleneği olarak İslâm düşüncesindeki akılcı eğilimlere zemin hazırlamıştır.

Mu‘tezile ekolü, hicretin II. yüzyılından itibaren Basra’da şekillenmeye başlamış ve gelişimini Abbasiler döneminde hilafet merkezi olan Bağdat şehrinde tamamlamıştır. Bu süreçte Mu‘tezilî öğreti, devletin resmi ideolojisi olarak kendini kabul ettirmiştir. Ekol, tarihsel süreçte birçok İslâm şehrinde belli bir tabana sahip olmuşa da günümüzde takipçisi kalmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu‘tezile, Beytül-Hikme, Usûlü Hamse, Ebu’l-Hüzeyf el-Allaf, Kâdî Abdulcebbâr.

THE HISTORICAL VENTURE OF THE THE MU‘TAZİLİ SCHOOL

Abstract

Mu‘tazila school, the most important representative of rationalist-hadarî religious discourse in Islamic tradition, is known with its basic principles such as systematical thinking and rationalism, individual responsibility, individual piety, religion and world view based on reasoning. Also it approaches to the issues by research, questioning, and examining by criticizing. Mu‘tazila has determined its main principles as ‘al-usul al-khamsah (five main principles) and presented the dedication to these principles as a prerequisite for the commitment of the school. Among those principles, Tawhid (oneness) and ‘Adalet (Justice) have been the principles that took the attention at most. Within the school, Bagdad and Basra dissociation occurred in time because of the political and intellectual reasons within the school. Mu‘tazila, as a free thinking tradition, gave ground to rationalist tendencies within Islamic tradition.

Mu‘tazila school, beginning from the 2nd century of Hejira, started to take form in Basra and completed its progression in Bagdad which was the center of the caliphate during Abbasid reign. During this period, Mutazilite discipline (doctrine) has established itself as the official ideology. Despite the fact that the school had a certain amount of followers in many Islamic cities, today, it has no followers anymore.

Keywords: Mu‘tazila, Bayt al-Hikma, ‘al-Usul al-Khamsah, Abu al-Huzayf al-Allaf, Qadi Abd al-Jabbar.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 22.08.2017. Yayın Kurulu ve Hakem Değerlendirmelerinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 15.09.2017

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-mail: osmanaydinli@gmail.com

Giriş

Mu‘tezile, Emevîlerin son dönemlerindeki fikrî tartışmaların odaklandığı Allah’ın sıfatları, büyük günah meselesi, kader ve sosyal adalet gibi konular etrafında şekillenmeye başlayan, Abbasiler devrindeki tercüme faaliyetleri ve felsefî düşünceye yönelişin de etkisiyle güç kazanan ve Abbasilerin yükseliş sürecinde resmi mezhep statüsü kazanan bir ekoldür. Ekol bilginleri temel ilkelerini “usûlü hamse/beş esas” formülasyonu ile takdim etmiş, kelamî-felsefî meseleler üzerinde yoğunlaşmış ve akla dayalı din ve dünya görüşünün en önde gelen savunucularından olmuşlardır. Ekol, doğduğu ve geliştiği ilmi çevre ve benimsediği imamet düşüncesi ekseninde Basra ve Bağdat Mu‘tezilesi olarak iki ana gruba ayrılmıştır.

Terminolojik olarak Mu‘tezile, üç farklı kuşakta değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bu isim ilk kez, Hz. Ali dönemindeki savaş ve kaos ortamında, hiçbir siyasi gruba katılmayan ve tarafsız kalanlar için gündeme gelmiştir. Ancak bu dönemde, itikâdî bir farklılaşmayı ifade etmez. Mu‘tezile ismi, hicri ikinci asrın başlarından itibaren, büyük günah işleyeninin durumu, insanın özgürlüğü, tevhid ve sosyal adalet gibi konularda, akli merkeze alarak farklı ve özgün görüşler ileri süren bir grup insana verilmeye başlanmıştır. Üçüncü kuşakta ise, İslâm dünyasını etkileyen felsefî düşünceyle kaynaşma, yeni fethedilen yerlerin sosyal, kültürel, siyasi, fikrî ve dinî problemleriyle ilgilenme ve bu sorunlara yönelik çözümler üretme çabaları sonucunda yeni bir kimlik kazanmıştır.

Mu‘tezile kavramı farklı nesiller ve kesimler tarafından kullanılmış olsa da sözcüğe yüklenen anlamlar değişkenlik gösterir. Bunlardan, en çok üzerinde durulan anlayış, Mu‘tezile’nin, büyük günah işleyen kimselerin mü’min ya da kâfir olmadıkları, bu iki durumun arasında bir yerde (el-menziletü beyne’l-menziletayn) oldukları fikirlerinden dolayı bu ismi aldıkları şeklindedir. Hasan Basrî (110/728) ile Vâsıl b. Atâ (131/748) arasında geçtiği varsayılan ve Vâsıl’ın ayrılması ile sonuçlanan meşhur olayla irtibatlandırılan bu yaklaşım genel kabul görmüştür. Mu‘tezile mezhebi, karşıtlarınca kötüleme ve gözden düşürme anlamında verilen bu ismi, başlangıçta kullanılmaya özen göstermişse de zaman içerisinde rehabilite ederek *temizlik ve ehl-i takva* anlamında kullanmıştır.¹ Dahası Kur’an’dan geldiği ve asıl kast edilenin batıldan ve sapkın topluluklarından ayrılmak ve övgü olduğunu kanıtlama yolunda uğraş vermiştir.²

Mu‘tezile ekolü, hicretin II. yüzyılından itibaren Basra’da şekillenmeye başlayarak hızla büyümüş ve gelişim göstermiştir. Abbasiler döneminde

1 İbn Manzur, *Lisânu’l-‘Arab*, Beyrut trz., c. XI, s. 440.

2 Daha geniş bilgi için bkz. Osman Aydınli, *Akılcı din söylemi –Farklı yönleriyle Mu‘tezile ekolü-*. Hititkitap Yayınları, Ankara 2010, ss. 17-67.

hilafet merkezi olmasının ardından Bağdat şehri de bu ekolün faaliyet merkezlerinden biri olmuş ve Mu'tezili öğreti, devletin resmi ideolojisi olarak altın çağını yaşamıştır.

Basra'daki oluşum sürecinin ilk nüveleri olan ve ilk Mu'tezile olarak nitelendirilebileceğimiz Vasıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd ve takipçileri, mezhebin henüz felsefi düşünceye vakıf olunmayan dönemini temsil eder ve dini metin odaklı bir perspektif sunarlar. Bu isimlerden hadisçi kimliği ile tanınan Amr b. Ubeyd özellikle Hadis Taraftarları'nın kadere ilişkin hadisler ekseninde ortaya koymaya çalıştıkları görüşlere Kur'an'dan delillerle karşı durmaya çalışır.³ Amr'a göre her şeyin levh-i mahfûzda olduğu iddia edildiğinde her kötülük, önceden tesbit edildiğinden ve insanın bunu değiştirme gücü olmadığından Allah'ın insanı yaptıklarından ötürü hesaba çekmesinin bir anlamı bulunmayacaktır.

Mu'tezile'yi kendine özgü bir ekol haline getiren en önemli kırılma noktası, felsefenin ekolün düşünce ve görüşlerine etkide bulunduğu zaman dilimidir. Bu açıdan bakıldığında felsefi kavramlara yönelik derin bilgileri nedeniyle Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (227/841) ve jenerasyonu daha çok sistematik Mu'tezile kelâmının kurucusu konumundadır. Öz ya da orijinal Mu'tezile olarak niteleyebileceğimiz Ebu'l-Hüzeyl, Nazzam, Bîşr b. el-Mu'temir nesli Kur'an ve sünnetle karşı salt akılcı bir tutum sergilemiştir. Sonraki Mu'tezile ise, bir kimsenin kendi mezheplerine aidiyetini beş prensibe bağlamış ve bunu tam olarak benimsemeyen kimsenin Mu'tezili olarak isimlendirilemeyeceğini söylemiştir.⁴ Bu sebeple Mu'tezile'ye özgü sayılabilecek iki özellikten söz edilebilir. Birincisi sınırını Mu'tezile'nin belirlediği beş ilkenin benimsenmesi, ikincisi ise Yunan felsefesinin kavramlarına hâkimiyet.

Çahız'dan sonraki süreçte Basra ekolünde baba-oğul Cübbailerin ve Bağdat ekolünde de Hayyât'ın öncülüğünü yaptığı Sünniliğe ve Zeydiyye'ye entegre olmuş anlayışlar söz konusudur. Entegrasyon sürecindeki kırılmalara rağmen Mu'tezili bilginlerin metodolojik yaklaşımlarında ve dini anlamlandırma çabalarında, aklın belirgin bir konumu vardır ve bu yolla akılcı bir sistemin teşekkülü sağlanmıştır. İktidara etkide buldukları Mihne döneminde, akılcılık üzerinde geliştirdikleri yöntemlerini merkeze alarak mutlak doğruluk iddiasında bulunmaları ve bunun sonucu olarak kendi dışındakilere -siyasi erki de kullanarak- görüşlerini zorla benimsetme gayretleri, hem siyasal hem de düşünsel anlamda zayıflamalarına neden olmuştur.

3 Hatib Bağdadî, *Târîhu Medîneti's-Selâm-Târîhu Bağdâd*, Mısır 1931/1349, c. XII, s. 171. Ayrıca Mu'tezile'nin hadis algısı ve ekolün muhaddisleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara 2004, 91 vd.; 166-179.

4 Hayyât, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mulhid*, takt.: M. Hicazî, Kahire 1988, s. 188 vd.

Kadı Abdulcebbar'la birlikte ekolün Zeydi anlayışa yöneldiği görülür. Onun yaşadığı zaman dilimi ve temsil ettiği zihniyet öz Mu'tezile'den oldukça uzak kalmış bir dönemdir. Mu'tezile, esas gücünü ve orijinal kimliğini yitirmeye başladığı tarihten itibaren kendi meşruiyetini pekiştirme adına Hz. Muhammed'in manevi otoritesinden yararlanma yolunu tercih etmiştir. Bu bağlamda diğer bazı İslâm mezheplerinin yaptığı gibi en iyi fırkanın kendileri olduğunu Hz. Peygamber'e söyletmekte bir sakınca görmemiştir.⁵

Bu kısa girişten sonra Mu'tezile mezhebinin; tevhid, adl, el-va'd ve'l-va'id, el-menziletü beyne'l-menziletayn ve el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker olarak bilinen beş esası (usûlü hamse) benimseyen ve kelâmî-felsefî sorunlarla ilgisi üst düzeyde olan bir ekol olarak tanımlayabiliriz.

1. Mu'tezile'nin Tarihçesi

1.1. Mu'tezile'nin Doğuşuna Etki Eden Faktörler

Mu'tezili fikirlerin doğuşunda ve mezhebin temel ilkelerinin teşekkülünde etkili olan belli başlı faktörleri; Müslümanlar toplumun sorunlarına çözüm arayışları, İslâm'ı başka din ve ideolojilere karşı savunma ihtiyacı ve tercüme faaliyetleriyle birlikte felsefeye yönelik olarak sıralamak mümkündür.

Toplumun Sorunlarına Çözüm Arayışı

Hız. Muhammed'in vefatını takip eden süreçte ilk halife olarak Hz. Ebu Bekir'e bey'at edilmesi ve meydana gelen diğer siyasi gelişmeler, imamete ilişkin tartışmaları gündeme getirmiş ve bu tartışmaların sonraki nesillere yansımaları da bu konu, Müslüman toplumu siyaseten farklılaştıran en önemli mesele haline gelmiştir. Ayrıca Hz. Osman'ın katledilmesi, Hz. Ali ve Muaviye mücadelesi, Emevi-Haşimî soyları arasındaki çekişmeler, Emevîlerin mevâliye uygulamış oldukları ekonomik politika ve Arap üstünlüğüne dayalı tutumları vb. sosyo-politik olaylar, hem Müslümanları hem de düşüncülerini taraf tutmaya ve farklı siyasi tavırlar geliştirmeye sevk etmiştir.

Sonraki dönemlerde Cemal, Sıffin ve özellikle Tahkim olayına karışan insanların büyük günah işleyip işlemedikleri, bu savaşlarda ölen ve öldürenlerin, dünyadaki ve ahiretteki durumlarının ne olacağı tartışması başlamış ve bu siyasi olaylar, itikadî alana taşınarak inanç haline getirilmiştir. Her mezhep kendisinin haklı olduğunu gösterebilmek adına bazı dinî gerekçeler öne sürmüştür. Ana bünyeden ayrılan ilk grup olan Haricilik, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere savaştan tüm tarafları, hakemleri ve Tahkim'i kabul

5 Kâdi Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986, s. 166.

eden bütün müslümanları tekfir etmiş ve bu savaşlarda birbirleriyle savaşanları büyük günah işlemiş kabul ederek mürtekeb-i kebire ünvanına layık görmüştür.⁶ Başlangıçta siyaset alanıyla ilgili yapılan tartışmaların itikadî bir hüviyet kazanmasının bir sonucu olarak kâfir, mü'min, fâsık, münafık, kebire ve mürtekeb-i kebire gibi kavramlar tanımlanmaya çalışılmıştır. Bunların neticesinde büyük günah konusunda yaşanan sorunlara çözüm önerisi olarak sunulan *el-menziletü beyne'l-menziletayn* prensibi Mu'tezile'nin beş esasından biri olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca iyilik yapanları ödüllendireceğini vaat eden Allah'ın bu sözünden asla dönmemesi ve bu mükâfatı vermesi; kötülük yapanları, günah işleyenleri ve adaletsizlik yapanları cezalandırmakla veya ebedî cehennemlik olmakla tehdit eden Allah'ın, bu sözünden de vazgeçmemesi olarak tanımlayabileceğimiz *el-va'd ve'l-va'id* prensibi de bu savaşlara katılanların durumuyla ilgili tartışmalar sonucunda ekole özgü bir prensip haline gelmiştir. Mu'tezile'nin Adl ilkesinin teşekkülünden önceki safhayı oluşturan kader tartışmaları ise, Hz. Ali'nin hilafetinden sonraki mücadeleler sonucunda ivme kazanmıştır. Emevî idaresinin yönetimleri altında bulunanlara haksız ve adaletsiz uygulamaları ve bunların Allah'ın kaderiyle meydana geldiğini iddia etmeleri, karşıt hareketleri doğurmuştur. Bu sebeple Mu'tezili fikirlerin oluşmasında, Müslümanlar arasında yaşanan sorunları çözme yolundaki düşünsel çabaların etkili olduğu söylenebilir.⁷

İslâm'ı Savunma İhtiyacı

Dış dünyaya fetihler yoluyla açılma ve sınırların genişlemesiyle birlikte başka din ve kültürler İslâm dünyasında kendini ifade etmeye başlamıştır. Bu mücadele, kaynaşma ya da etkileşim sürecinde, Mu'tezili düşünürlerin kendi inanç ve görüşlerini, İslâm dışı unsurlara karşı savunmaya çalıştıkları görülmektedir. Mu'tezili gelenek içerisinde yabancı din ve kültürlerle ilişki içerisinde olan ve onlarla mücadelede ilk akla gelenler Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd (144/761)'dir. Vâsıl'ın ve arkadaşlarının İslâm inancını savunma gayretiyle yabancı din ve kültürlerle mensup kişilerle yaptıkları mücadelelerin⁸ ve bu tür tartışmaların Mu'tezili fikirlerin oluşmasındaki önemi yadsınamaz.

Vâsıl'dan ve Amr'dan sonraki dönemde de bu mücadelenin devam ettiği görülmektedir. Asıl sertleşmenin yaşandığı dönem ise, yabancı din ve kültür odaklarından kaynaklanan zenâdika hareketinin başgösterdiği Mehdi dönemidir. Bu dönemde Mukanna (163/780) ile mücadele edilmiş ve yine İran düalizminin önemli ismi Salih b. Abdulkuddus (166/783)'la hem ilmî dü-

6 Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, tahk.: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s. 86.

7 Mu'tezile'nin doğuşuna etki eden faktörler bağlamında bkz. Osman Aydınlı, *Akılcı din söylemi*, ss. 25-32.

8 Kâdi Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizal*, s. 234.

zeyde hem de siyasal zeminde mücadeleler yapılmıştır. Bu süreçte Mu'tezili bilginlerin bilgi ve düşüncelerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bu mücadelenin Harun Reşid (193/809) ve Me'mun (218/833) döneminde de, devlet yöneticileri ve ilim adamlarının işbirliği ile devam ettiği gözlenmektedir. Bu süreçte Ebû'l-Hüzeyl Allaf'ın da Yahudilerle, Ehl-i Nücümle, Mecusilerle ve Senevilerle yapmış olduğu münazaraları içeren rivayetler,⁹ bir sonraki dönemde, bu mücadelenin dozunun gittikçe arttığını göstermektedir.

Başka din ve kültürlerle karşı İslâmı savunma psikolojisiyle hareket eden Mu'tezile, bu çerçevede Ehl-i Kitabla birlikte Seneviye (dualistler), Sümeniyeye (Budizm), inkârcı filozoflar ve zenâdıkayla (zındıklık hareketi) mücadele etmiştir.¹⁰ Mu'tezile'nin bu akımlarla ilişki kurması, İslâm dinini düşünce platformunda savunma amacına yönelikti. Mu'tezile, sadece yabancı din ve kültürlerle değil, aynı zamanda bid'at ve dalâlet olarak gördüğü Rafiziler, Haşeviye ve diğer bazı İslâm fırkaları ile de fikri alanda mücadele etmiştir.

Kısaca Mu'tezile'nin -özellikle tevhid ve adl prensiplerinin- teşekkülünde etkili olan faktörlerden birinin İslâm inancını savunma psikolojisinin motive ettiği başka din ve kültürlerle mücadele olduğu söylenebilir.

Tercüme Faaliyetleri ve Felsefî Yöneliş

Emevîlerin son dönemi ve Abbasilerin ilk yıllarında dinî düşüncenin sistemeleşmeye başlamasıyla birlikte nakli ilimler kadar akli ilimler üzerinde de derinleşmiş ve bu yönde farklı dillerden birçok eserin tercümesi yapılmıştır. Emevîler döneminde yapılan ilk tercüme türü, kimya ve yıldız ilmi ile ilgili kitaplar iken¹¹ sekizinci asırdan itibaren Hıristiyan ilahiyatı ve Yunan felsefesi ile ilgili eserlere yöneliş başlamıştır. Abbâsî devletinin kurulmasıyla birlikte tercüme faaliyeti hız kazanmıştır. Ebu Ca'fer Mansur (158/775) döneminde Yunanca, Rumca, Pehlevice, Farsça ve Süryanice gibi yabancı dillerden yapılan tercüme türü kamuoyuna sunulmuş ve bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Bu dönemde tarih, siyaset, din ve ahlâka ilişkin telif ve tercüme türleri de devreye girmesi,¹² konu yelpazesinin ve çeviri faaliyet alanının genişleme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde Harun Reşid farklı ilmî alanlarda eserler tercüme ettirmişse de asıl çeviri faaliyetinin yoğunluk kazanması Me'mun döneminde ger-

9 Kâdi Abdulcebbar, *Fadlu'l-i'tizal*, ss. 258-260.

10 Dönemin İslâm dışı akımları ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Murtaza, *Kitabu'l-Milel ve'n-nihâl min eczai kitabu'l-bahr ez-zahhar el-cami' li-mezahibü ulemai'l-emsar*, tşk.: M. Cevad Meşkur, Tebriz 1959, ss. 1-3; George F. Hourani, "İslâmîc and Non-İslâmîc Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism", *Int. J. Middle East Stud.* 7(1976), ss. 59-87.

11 İbn Cüleül, *Tabakatü'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, tahk.: Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985, s. 61; İbn Nedim, *Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd, Beyrut 1988, s. 434.

12 İbn Nedim, s. 150; İbn Kiftî, *İhbarü'l-ulemâ bi ahbari'l-hukemâ*, Kahire trz., s. 149.

çekleşmiştir. Eski Cüdişapur Akademisi örnek alınarak kurulmuş olan Beytül-Hikme, felsefe ve çeşitli ilim dallarıyla ilgili kitapları tercüme etmeye yönelik bir faaliyetle¹³ yeni bir misyonu üstlenmiş ve zirveye taşınmıştır. Me'mun döneminde tercüme edilen eserler arasında Aristo'nun mantık, tabiat, psikoloji, ahlâk ve metafiziğe ilişkin eserleri önemli bir yer işgal etmiştir. Bu halifenin başlattığı felsefi hareket, Yunan, İran, Hint, Hıristiyan, Yahudi kültürü ve felsefesiyle ilgili fikirleri Müslüman muhite tanıtmış ve Mu'tezile mensuplarının felsefi kitapları mütalaa etme imkânı sağlamıştır.

Abbâsiler döneminde hilafet merkezinin Bağdat'a taşınmasıyla birlikte bu şehrin ilim ve düşünce merkezi haline gelmesi, ekolün, görüşlerini ileri sürme ve metotlarına bir standart getirme uğraşında, İslâmî öğretinin ve geleneğin yanı sıra Yunan felsefesinden beslenmesine zemin hazırlamıştır. Bağdat kültür havzasından ve Beytül-Hikme'den önemli ölçüde yararlanan Mu'tezile mezhebi, bu yöntemle özgün bir nitelik kazanmıştır.

Kısacası rasyonelleşme sürecinde Mu'tezili bilginlerin felsefeye ilgi duymaları ve bu doğrultuda çaba sarfetmeleri, ekolün diğer mezhep ve dinî oluşturmalarından farklı bir şekilde metot geliştirmesine ve akılcı bir yapıya bürünmesinde etkili olmuştur.

1.2.Ekolün Teşekkül Süreci

Mu'tezile'nin teşekkül süreci, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Bu konuda genel olarak biri Mu'tezile'yi erken dönemle irtibatlandıran diğeri de oluşumu beş esas ve tarihsel bağlamda ele alan iki ana eğilimin olduğu söylenebilir. Birinci yaklaşımda ekolü Hz. Ali ve Muaviye'nin yanında yer almayan ve daha önce Hz. Ali'yi destekleyenlerin de dahil olduğu, "hangi tarafın haklı olduğunu bilmediklerini" ileri sürerek -fitneden uzak durma ve savaşı haram sayma anlayışıyla- tarafsız kalmayı tercih eden ve kendilerine Mu'tezile diyen grupla irtibatlandırma söz konusudur.¹⁴ Sonraki Mu'tezile tarafından da desteklenen bu marjinal yaklaşıma göre ekolün erken dönemle ilişkilendirilmesi söz konusudur.

Mu'tezile'nin teşekkül sürecinde ilk Mu'tezili fikirlerin önemli bir yeri vardır. İlk esas olan *el-Menziletü beyne'l-menziletayn* fikrinin ortaya çıkması ile birlikte Mu'tezile'nin oluşum süreci örülmeye başlamıştır. Bu ilkenin teşekkülüne ilişkin farklı isimlerin merkeze alındığı rivayetler söz konusu ise de, fikrin oluşumu ile ilgili tarih hemen hemen bellidir ve ilk itizali fikirlerin merkezi isimleri Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'dir. Genel olarak Vâsıl'ın ismi öne

13 İbn Kiftû, s. 168 vd.

14 Naşî el-Ekber, *Mesailü'l-îmâne*, tahk.: Josef Van Ess-Franz Steiner Verlag, Beyrut 1971, s. 16 vd.

çıkarken bazı rivayetlerde de Amr, mezhebin kurucusu olarak lanse edilir.¹⁵ Doğrusu teşekkül süreci Mu'tezile'nin beş esasının oluşumu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Mu'tezile'nin üç prensibi erken dönemde teşekkül etmiştir ve bu esasların ilişkili olduğu ilk şahıslar Vâsıl ve Amr'dır. Fakat bu, ekolün tam ya da özgün anlamıyla sistemleştiği anlamına gelmez. Çünkü ekol, beş ilke ve felsefi-kelâmî literatüre hakim olma nitelikleri ile bu dönemde henüz belirgin bir şekilde ortaya çıkmamıştır.

Teşekkül sürecinde kilit grup olarak karşımıza, içlerinde Ebû'l-Hüzeyl, Bişr b. el-Mu'temir (210/825), Nazzam (221/835) gibi önemli isimlerin bulunduğu bir jenerasyon çıkmaktadır. Bu dönemden önce usûlü hamsenin/beş esasın muhteva olarak tam teşekkül etmemesinin yanı sıra kavram olarak da hiç telaffuz edilmediği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Mu'tezile için felsefi kavramların kullanımının yanı sıra beş ilke ön plana çıkmaya başlamıştır.

1.3.Ekolün Yükseliş Çağı

Mu'tezile'nin zirveye ulaşmasıyla siyasi ilişkileri ve felsefi ilgileri arasında doğrudan doğruya bir ilişki vardır. Ekolün öncüleri Vâsıl ve Amr, felsefi bir altyapıya sahip değillerdi, aynı zamanda kendi görüşlerini benimsetecek düzeyde güçlü bir siyasi ilişkilerinden de söz edilemezdi. Mu'tezili düşünürlerin saray çevresiyle ilişkileri, Yahya Bermekî'nin sarayında yapılan tartışmalara katılmalarıyla olumlu bir mecraza girmiştir. Bermekîlerin düzenlediği bu tartışma meclislerine Ebu'l-Hüzeyl, Nazzam, Bişr b. Mu'temir, Sümame b. Eşres gibi bazı Mu'tezili şahıslar katılmıştır.¹⁶ Fakat çok geçmeden bu münazara meclislerinin düzenleyicisi ve aynı zamanda Mu'tezili alimlerle yakın ilişkileri süren Bermekîlerin Harun Reşid tarafından 189/805'te görevden uzaklaştırılmaları; Mu'tezile'nin de saray tarafından dışlanması, ekol mensuplarının koğuşturulması ve takip edilmesi neticesini doğurmuştur.

Me'mun'un iktidara gelmesi ile birlikte ekolün yıldızının parladığı, siyaseten güçlü bir konuma yükseldiği, Mu'tezili bilginlerin sarayda nüfuz sahibi olduğu ve kelâmî tartışmalara serbestiyetin getirildiği görülmektedir.¹⁷ Mu'tezili fikirler, devletin de destek vermesiyle hem sarayda hem siyasi arenada hem de ilmî oturumlarda gündemi belirlemiştir. Bu dönemde Mu'tezili bilginler, siyasi erkin yanında yer almışlar ve aynı oranda destek görmüşlerdir.

Me'mun'un hilafetine kadar bireysel düzeyde tartışma konusu edilen halku'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılmışlığı) meselesi, bu dönemde resmi politi-

15 Kadi Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdulkemir Osman, Mektebetü Vehbiyye, Kahire 1965, s. 138.

16 Mesudi, *Murucu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, tahk.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. III, s. 380.

17 İbn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, tahk.: Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1949, s. 45.

ka haline gelmesiyle birlikte en sıcak tartışma konularından biri olmuştur. 212/827 yılındaki resmi ilanın ardından alimlerin bu konuda sorguya çekilmesi emrini içeren mektuplarla sorgulama süreci başlamış ve baskıcı tavır meseleyi mihne hadisesine dönüştürmüştür¹⁸ ve yaklaşık on beş yıl sürmüştür. Mihne sürecinde, izlenen siyasete yönelik görevlendirilen Mu'tezile'den ve Hanefilerden Halku'l-Kur'an anlayışını benimseyen bazı kadılar, devletin resmi memurları sıfatıyla Mihnenin yürütücüsü olmuşlardır.¹⁹ Ebu Hanife'nin torunu İsmail b. Hammad b. Ebu Hanife (212/827) de halku'l-Kur'an görüşünü benimseyenler arasındaydı ve bu fikrin yaygınlaşmasında aktif bir rol üstlenmişti.²⁰ Ekol bünyesinden bu siyasetin izlenmesi ve sürdürülmesinde daha çok Ahmed b. Ebî Duad ismi öne çıkmıştır. O, Me'mun'un sarayında kabul görmüş ve Mu'tasım (227/842)'in hilafete geçişinden kısa bir süre sonra başkadhığa getirilmiştir. Bu makamda resmi soruşturmaların yürütülmesinden sorumlu kişi olarak görev yapmıştır.²¹ Me'mun döneminde başlayan mihne siyaseti, Mu'tasım ve Vasık (232/861) döneminde de sürmüştür. Mu'tezile, mihne siyasetinin izlendiği dönemde resmi ideoloji olmalarının getirdiği bilinçle, iktidarın yanında yer alarak ya da en azından muhalif davranmayarak siyasi erke meşruiyet sağlamıştır.

Bu dönemde siyasete ve siyaset adamlarına mesafeli bir duruş sergileyen Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir'in başını çektiği bir grup da varlığını sürdürmüştür. Onlar sarayla bir süre ilişkili olmuşlarsa da, kendilerine yöneticilerden gelen tüm hediyeleri ve kadılık tekliflerini kabul etmemişlerdir. Dahası bazı uygulamalar nedeniyle saray çevresini eleştirmekten de geri durmamışlardır. Cafer b. Harb'in, Vasık'ı devlet yönetmeye uygun görmeyecek kadar ileri gitmesi, Halife'nin tepkisini çekmiştir.²² Bu radikal eğilimlerine karşın ekol bünyesindeki bu oluşum, Abbasi halifelerini meşru kabul etme anlayışını sürdürmüştür.

Mu'tezile'nin hem zirvede olduğu yıllarına hem de düşüşe geçiş sürecine tanık olan önemli bilginlerden biri de Nazzam'ın öğrencisi Câhız'dır. O, İslâm akılcılığının en önemli merkezlerinden biri olan Basra'da doğmuş ve bu ortamın siyasî, sosyal, kültürel ve düşünsel havasını solumuş ve burada elde ettiği imkânlar sayesinde Mu'tezile'ye özgü serbest düşünce yapısı ve ekol

18 Taberî, *Tarihü'l-Umem ve'l-Mülük*, tahk.: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1386/1966, c. VIII, s. 631 vd.

19 Mihne uygulamalarında Hanefilerin tutumları ve rolleriyle ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2010/1), ss. 101-130.

20 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm-Tarihü Bağdâd*, tahk.: B. A. Ma'rûf, Beyrut 2001, c. VII, s. 218.

21 İbn Hallikan, *Vefayatu'l-ayan ve enbau ebna'z-zaman*, ed.: İhsan Abbas, Beyrut, 1972, c. I, s. 84.

22 İbn Nedim, *Fihrist*, s. 213.

içinde teolojik konulardaki görüşleri ile İslâm düşünce tarihinin çok saygın simalarından biri olmuştur. Câhız'ın, ekolün zirve yıllarında Bağdat'ta önemli mevkilerde bulunan kişilerle irtibatı olmuştur.²³ Kelâmî yönü güçlü olan, ileri sürdüğü görüşleri ortaya koymada ve kanıtla desteklemede becerikli olan Câhız, bu niteliklerini devlet ricali ile olan ilişkilerinde lehine kullanabilmiştir.

1.4. Mu'tezile'de Basra ve Bağdat Farklılaşması

Mu'tezile geleneği uzun soluklu siyasal ve düşünsel macerasında, geliştiği kültürel ortam ve benimsediği imamet düşüncesi ekseninde Basra ve Bağdat Mu'tezilesi ya da imamette efdâliyeti (en erdemli kişinin devlet başkanlığı) ve mefdûliyeti (daha az erdemli kişinin devlet başkanlığı) savunanlar olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bu farklılaşmada Ali oğullarının tercihi, mevcut siyasi yapıya karşı oluşan tavır, tarih ve toplumla uzlaşma gibi nedenler etkili olmuştur. Basra ekolü genel olarak Hz. Peygamber'den sonra gelen, Ebu Bekir-Ömer-Osman ve Ali şeklindeki tarihî sırayı –Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi– benimsemiş; Bağdat ekolü ise Hz. Ali'yi önceleyen ama diğer halifeleri de meşru sayan bir tutum sergilemiştir. Böylece Mu'tezilî gelenek devlet başkanının çağının en faziletlisi/iyisi olması hususunda farklı iki anlayışı benimsemiştir. Dört halifeden sonra ise imamet görevine getirilecek kimsenin Müslüman toplumun belirlediği ve akt ettiği/sözleşme yaptığı biri olması gerektiğini iddia etmiştir. Mu'tezile bu görüşüyle imametın nass ve tayinle olduğunu savunan Şii düşüncenin karşısında yer almıştır.

Sonraki dönem Mu'tezilesinin önemli isimlerinden olan Ebu Reşid Nisaburî (415/1024), *el-Mesail fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin* isimli eserinde Bağdat ve Basra Mu'tezilesi arasındaki tabiat felsefesi başta olmak üzere diğer bazı farklılıkları ortaya koyar ve ekol bünyesinde cereyan eden sert tartışmalardan söz eder.²⁴ Aslında Basra ve Bağdat ekollerini birbirinden ayıran en belirleyici nitelik, imamet ve siyaset eksenindeki farklı görüş ve temayülleridir. Basra ekolüne mensup Mu'tezilîlerin önemli bir kısmı devleti temsil eden Abbas oğullarından yana tavır koyarken, Bağdat ekolüne mensup önemli bir grup Ali oğullarını desteklemeyi sürdürmüşlerdir.²⁵ Mehdi ve Harun Reşid zamanında Mu'tezile'nin önemli bir kısmı, iktidarda olması gereken en erdemli grup olarak gördükleri Ali oğullarının muhalefette kalması ve devlet tarafından dışlanmaları nedeniyle, mevcut devleti de meşru

23 Câhız, *el-Beyân ve't-tebyin*, tahk.: Hasan Sendubî, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1993, s. 977 vd.

24 Ebu Reşid en-Nisaburî, *el-Mesail fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, tahk.: Rıdvan es-Seyyid, Ma'hadü'l-Inma'i'l-Arabi, Beyrut 1979, ss. 10-14.

25 Daha geniş bilgi için bkz. Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de imamet ve siyaset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, ss. 72-82.

gösteren mefdülün imameti anlayışına yönelmişlerdir. Ayrıca Bağdat Mu'tezilesi içinde yer alan ve *Mu'tezile'nin zahitleri* olarak nitelendirilen grup, imamet konusunda Zeydi görüşle paralel bir tavır içerisinde olmuştur. Bağdat Mu'tezilesi'nden zahidâne eğilimleri olan Cafer b. Harb (236/851), Cafer b. Mübeşşir (233/848) ve Ebu Cafer el-İskâfî de, Hz. Ali'yi, Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletli olarak kabul etmişlerdir.

Bağdat ekolünün imametü'l-mefdül görüşü, imamete uygun adaylar arasında tercih sıralamasını araştırma ve fazilet sıralamasında ikinci planda kalanın imametini kabul esasına dayanmaktadır. Mefdulün imameti anlayışının temelinde, Hz. Ali'yi üstün görme kanaati yatmaktadır. Daha çok Bağdat Mu'tezilesi'nin benimsediği bu görüşe göre Hz. Ali, imamete layık en faziletli kişi olmasına rağmen dönemin koşulları gereği imamete gelememiştir; yine de diğer halifeler meşrudur. Çünkü Hz. Peygamber bazı seriyyelerde, aralarında daha faziletli sahabiler olmasına rağmen ordunun başına mefdül olanları tayin etmiştir. Mefdul imama cevaz verenler, Ebu Bekir ve Ömer'in imametlerinde şüphe olmadığı düşünceindedir.²⁶

Basra ekolüne mensup önde gelen bilginlerden bazıları şunlardır: Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf (227/841), Ebu Bekir el-Asam (235/850), Muammer b. Abbad es-Sülemî (215/830), Hişam b. Amr el-Fuvatî (218/833), İbrahim b. Seyyar en-Nazzam (221/835), Muhammed b. Şeddat Zurkan (247/861), Şahhâm (266/880), el-Esvârî, Abbad b. Süleyman es-Saymerî (250/864), Câhız (255/868), Ebu Ali Cubbâi (303/915), Ebu Haşim el-Cubbâi (321/933).

Bağdat ekolüne mensup bazı şahıslar da şunlardır: Ebu Sehl Bişr b. el-Mu'temir (210/825), Ahmed b. Ebî Duad (240/854), Sümame b. Eşres (213/828), Ebu Musa el-Murdar (225/840), Ca'fer b. Harb (236/851), Ca'fer b. Mübeşşir (233/848), Ebu Ca'fer el-İskâfî (240/854), İsa b. Heysem es-Sufî (245/859), Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (300/912), Ebu'l-Kasım el-Kâ'bi el-Belhî (319/931).

Kısacası Mu'tezile içindeki efdaliyyet ve mefduliyyet fikri etrafındaki kümeleşme ya da farklılaşma, ekol bünyesindeki iki ana eğilimin oluşmasına neden olan en önemli faktör olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra tevhid ve adalet prensiplerinin alt başlıklarıyla ilgili bazı farklılıklar da ayrışmanın nedenleri arasında yer almaktadır. Mu'tezili geleneğin Basra ve Bağdat ekolleri bünyesinde felsefi akla dikkat çeken, züht-takvaya vurgu yapan ve siyasi aklı temsil eden farklı eğilimleri barındırdığını söylemek de mümkündür.

26 Bağdadî, *Kitabu Usulu'd-din*, Beyrut 1981, s. 294.

1.5.Ekolün Güç Kaybı ve Yeniden Canlanma Çabaları

Mu'tezile, Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde, bilimde, düşüncede ve politikada altın bir çağ yaşamasına karşın Mütevekkil ile başlayan yeni dönemde, iktidarı ve siyasal gücünü yitirmiştir. Bu halife, Mu'tezili düşüncüyü iktidardan edecek ve köklü bir paradigmal değişimi getirecek bir sürecin başlamasına ön ayak olmuş ve iktidar olmasının ardından, dini ve fikrî yapıyı etkileyecek politik değişiklikler yapmayı öngörmüştür. Mütevekkil, tahta çıktığı 232/847 yılında, Kur'an ve diğer konularda tartışma yapılmasını yasaklamış ve Vasık döneminde mihne politikasının mağduru olan insanların serbest bırakılmasını sağlamıştır.²⁷ Ahmed b. Hanbel ve onun gibi düşünenlerin hapisten çıkartılması,²⁸ muhaddislerin Samerra'ya çağrılarak kendilerine hediyeler verilmesi ve sıfatlar ve rüyet konularında hadis rivayet etmelerinin istenmesi,²⁹ bazı bürokratların görevlerinden uzaklaştırılması, Ali oğullarına karşı oldukça sert tutumu³⁰ ve Kur'an üzerine yapılan tüm tartışmaları yasaklaması, yeni halifenin izlediği siyasal programın ana başlıklarıydı. Böylece Mütevekkil bu uygulamalarıyla siyasi kadrosunu değiştirmiş ve devletin resmî ideolojisi olan Mu'tezililiğe büyük bir darbe vurmuştur. Ashab-ı hadis'in zaferle çıktığı bu süreçte Mihne'nin öncelikli aktörleri olan Mürücü, Hanefî ve Mu'tezili kimseler itibarsızlaştırılmış ve sapkın olarak nitelendirilmişlerdir.

1.5.1.Hayyât'la Birlik-Bütünlük Konsepti

Siyasi erkin Mu'tezile'den desteğini çekmesiyle birlikte ekol, diğer alanlarda da gücünü hissedilir bir şekilde kaybetmeye başladı. Bunun yanı sıra zamanında mihne politikasından etkilenen kesimler, intikam alma fırsatını elde etmiş oldular. Bunun için iktidarın gücünü kullandılar ya da Mu'tezile'nin ilkelerine, yöntemlerine ve anlayışlarına hücum etmeyi tercih ettiler. Kamuoyunun gözünde bu ekolü, toplumda kabul görmeyen bazı görüşlerini gerekçe göstererek küçük düşürmeye çalıştılar. Bu sosyal, ilmi ve fikri abluka sonucunda ekolden ayrılanlar ve diğer mezheplere geçenler oldu. Ekolden ayrılmayanlar ise varolabilme adına hem iktidarla hem de onun desteklediği anlayışla uzlaşma yolunu seçtiler.

Kopuş sürecinde Mu'tezile, varoluş mücadelesi göstermesine ve çözülmeye direnmesine rağmen ekolden ayrılmaları engelleyemedi. Bu zaman diliminde Ebû İsa el-Verrak (247/861), Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ravendî (298/910),

27 Zühdi Hasan Carullah, *Mu'tezile*, Müessesetü Arabiyyetü'd-Dira, Amman 1990, s. 190.

28 Mesudî, *Murucu'z-zeheb*, c. IV, s. 96.

29 Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Tarihü'l-hulefâ*, tahk.: M. M. Abdilhamid, Beyrut 1989, s. 392.

30 Takiyeddin el-Makrizî, *en-niza' ve't-tehasum fima beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, thk.: Hüseyin Mu'nis, Kahire 1984, s. 108.

Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (310/922) gibi isimler Şii düşünceye yöneldi.³¹ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (324/935-36) de ekolden ayrılarak kendi düşünce sistemini geliştirecek ve Sünnî düşünce içinde yükseltecek bir mecraya doğru yol aldı.

Ekolü toparlama konusunda gayretleri ve eseri ile Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât ismi öne çıkmaktadır. O, altın çağın sona ermesinin ardından kopmaların başladığı, Mu'tezile'ye ve İslâm'a saldırıların yoğunlaştığı süreçte Mu'tezili görüşleri savunan ve ekol içinde ayrılıkların temel meselelerle ilgili değil, detay konularda olduğunu söyleyerek³² birlik ve bütünlük tesisine önem veren sembol bir isim olarak dikkat çekmektedir. Câhız'ın *Faziletü'l-Mu'tezile* ve İbnü'r-Ravendî'nin ona karşı yazdığı *Fadîhatü'l-Mu'tezile* şeklinde başlayan kitap düzeyindeki tartışmalara o da, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala İbni'r-Ravendiyyi'l-mulhid* adlı eseri ile katıldı ve Mu'tezile geleneğine önemli bir katkı sağladı. Hayyât, Bağdat ekolünden olmasına rağmen eserinde, beş prensibi benimseyerek Mu'tezili olmaya hak kazanan her düşünürü ve görüşlerini savunan bir söylem geliştirdi.

Hayyât imamet ve siyaset konusunda da ekol içi birlik ve bütünlüğün tesisi ve mevcut ilkelerin savunulmasına önem vermiştir. O, Hz.Ali'yi, insanlarda farklı ve dağılmış biçimde olan tüm iyi nitelikleri kendinde toplayan³³ bir yönetici olarak tanımladı. Ekolün genel ilkelerinin yanı sıra imamette de yeni arayışlara gitmeyi tercih etti. Bu bağlamda İmamet konusu ile ilgili olarak Mu'tezile'nin görüş ve yaklaşımları, diğer mezheplere -özellikle de Şia'ya- karşı eski jenerasyonun görüşleri gerekçelendirilerek ve eski deliller detaylandırılarak savunulmuştur. Bu uğraş, Mu'tezile'yi önemli bir güç haline getiren felsefeye ilginin kaybolmasına ve özgün düşünceden uzaklaşmaya neden olmuştur. Ekol, savunma merkezli anlayış ve çabalar nedeniyle gündemi belirleme gücüne sahip olamamış ve dolayısıyla dönemin hakim paradigmasının etkisi altına girmek zorunda kalmıştır.

1.5.2.Cubbâiler ve Ekolün Gümüş Çağı

Mu'tezile'yi yeniden altın çağına döndürme girişimleri ve bu doğrultudaki çabaları nedeniyle ekolün gümüş çağı nitelendirilmesine sebep olan düşünürlerden ikisi, baba-oğul Ebu Ali ve Ebu Haşim Cubbâî'dir. Onları Mu'tezile'nin altın çağıyla ilişkilendiren ve bu dönemin öğretisini aktaran isim olarak karşımıza Ebu Yusuf Ya'kub b. Abdillah eş-Şahhâm el-Basrî (266/880) çıkmaktadır. Döneminde Basra Mu'tezilesi'nin önderi olmasına rağmen görüşleri

31 İmamîye Şiası'na ilişkin bkz. Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaip On İkinci İmam El-Mehdî*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2016, ss. 201-224.

32 Hayyât, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiyye'l-mulhid*, çev.: Albert Nader Nasrî, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1957, s. 106.

33 Hayyât, *Kitabu'l-intisar*, s. 76.

ekol içinde fazla öne çıkmamış, daha çok nesiller arası köprü görevi gören bir isim olarak bilinmiştir.³⁴

Ebu Ali ve oğlu Ebu Haşim Cubbâî dönemi, ekol adına yeni arayışların olduğu ama yeni alanların oluşturulmadığı bir zaman dilimi olmuş, daha çok eski meselelerle ilgili karşı görüşlere cevap yetiştirme ve konulara ayrıntılı incelemeler ekleme uğraşı verilmiştir.³⁵ Ekol içindeki farklı görüşlerin sistematize edilmesinin yolu açılmış ya da geleneksel anlayışlar yeni teorilerle güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Yeni arayış sürecinin önemli aktörleri baba-oğul Cübbaî'ler, üçüncü asırda, Mu'tezile'nin mihne uygulamalarından dolayı yıprandığı, zayıf düştüğü ve ekolden kopmaların başladığı bir dönemde Basra ekolünün sırasıyla liderleri olarak kelâmî konuların yanı sıra imamet ve siyaset konularına da eğildiler. Abbasi iktidarının güç kaybına düştüğü dönemde hilafetin hukuki durumunu da ele aldılar.³⁶ Çünkü bu döneme kadar Abbasi devleti güvenlikteydi ve emniyet içindeydi. Teorik kuralların tesbitini gerektiren herhangi bir tehlike söz konusu değildi. Bu dönemde cereyan eden fikri tartışmalar sonucunda imamet konusu detaylı bir şekilde ve eski teoriler de canlandırılarak işlenmeye başlamıştır.

Siyasî güç kaybı, mihne uygulamaları, ilmi otoritenin zaafiyeti, metot ve söylemin algılanma zorluğu gibi faktörler Mu'tezile'nin düşüşüne ve ekolden bazı kopmalara sebebiyet vermiştir. Bu zaman zarfında iktidarın desteklediği Sünnî paradigmanın ve en güçlü muhalefet grubu olan Şii düşüncenin güç kazanmasına karşın Mu'tezile var olma mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Bu eksende ekol bilginleri düşüncelerini yeniden gözden geçirmeye, ekolün tarihteki parıltılı günlerine tekrar geri dönmeye ve özgün düşünceleri yeniden ihyaya yönelmişlerdir.

1.6.Abbasilerin Son Döneminden Selçuklulara Mu'tezile

Mütevekkil'in Mu'tezile'ye yönelik baskıcı uygulamalarının ardından ekol karşıtlarının güç kazandığı görülmektedir. Bu süreçte Hanefilik ortak paydası ekseninde farklılaşmaya doğru giden iki eğilimin teşekkül etmesi söz konusudur. Bunlardan biri Mu'tezile'ye yakın duran ve yoğun bir şekilde ekolün etkisinde kalan İsa b Ebân (221/836), Ebu'l-Hasan el-Kerhî (340/952) ve Ebû Bekir Cessâs er-Razî (370/981) gibi isimlerden oluşan Irak Hanefiliğidir. İkincisi de Mu'tezile karşıtlığı üzerinden giden Hakim es-Semerkindî, Nesefî,

34 Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991, c. IV, ss. 45-51.

35 W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, İzmir 2017, s. 396.

36 Kâdi Abdülcebbar, *el-Muğnî*, c. XX/1, ss. 141, 253-254; c. XX/2, s. 161.

Pezdevî gibi Maturidî çizgiden yer alan kelamcıların şekillendirdiği Horasan ve Mâverâünnehir Hanefiliği ya da diğer bir isimlendirmeye Orta Asya Hanefiliğidir. Metnin sonraki aşamalarında devletler nezdinde Mu'tezile'den söz ederken bu isimlendirmeler kullanılacaktır.

1.6.1. Abbasilerin Son Döneminde Mu'tezile

Abbasi iktidarının sonraki yıllarında Mu'tezilî düşüncesi farklı saiklerle gündeme yeniden gelmiştir. Bunlardan birisi Abbasi halifesi Mutî-lillah (334-363/946-974) dönemindeki ekole yönelik yumuşak politikanın izlendiği dönem, diğeri de el-Kâdir-Billah (381-422/991-1031) dönemindeki ekole yönelik sert önlemlerin alındığı katı politikaların yürütüldüğü dönemdir.

Büveyhilerin kontrolüne girilen süreç olarak bilinen Abbasilerin zayıfladığı dönemde Abbasi halifesi Mutî-lillah, Mu'tezile'ye yakın bir dini siyaset takip etmiştir. Bu dönemde Irak Hanefiliği içinde yer alan Hanefî fakihî ve müfessiri Cessâs'a iki kez başkadılık teklifi yapılmıştır. Buna karşın Cessâs, saygın ve yetki alanı geniş böyle bir görevi kabul etmemiştir.³⁷ Cessâs, birçok konuda Mu'tezilî görüşleri benimseyen ve savunan biridir. Sözgelimi rü'yetullah başlığı altında tartışılan Allah'ın ahirette görülemeyeceği, zât-sıfat ilişkisi, adl, istitaat, aslah ve vaîd gibi bazı kelâmî konularda Mu'tezile'nin görüşlerine uygun açıklama ve yorumlarda bulunur.³⁸ Ayrıca Cessâs'ın adı *Fadlu'l-i'tizal*, *Tabakatü'l-Mu'tezile* gibi Mu'tezilî tabakat kitaplarında on ikinci tabakada/jenerasyonda yer almaktadır.³⁹ Cessâs'ın fıkıh usulünde izlediği yöntem ve bazı görüşleri, Hanefî-Mu'tezilî bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir.

Abbasi Halifesi el-Kâdir-Billah ise, baştan beri karşıtı olduğu ve halku'l-Kur'an fikrine yönelik mücadele verdiği Mu'tezile ekolüne, 408/1017 yılında yayınladığı bildiriyle sert bir tavır ortaya koymuştur. Mu'tezilî görüşleri savunan Hanefî fakihlerin tövbe edip savundukları i'tizal görüşlerinden vazgeçmelerini emretmiştir. Sözü edilen fakihler de Sünniliğe karşı olumsuz bir şey söylemeyeceklerini sözlü ve yazılı olarak bildirmişlerdir. Ayrıca el-Kâdir-Billah, İslam'a muhalif gördüğü muhtevasında i'tizal ve Rafizilik olan konularda kelam yapılmasını, tartışmalar düzenlenmesini ve ders faaliyetlerinin yürütülmesini yasaklamıştır. Halifenin Mu'tezile'yi tekfir etmesi ve bu konuda -hapse atmaktan katle kadar varan- siyasi baskılar uygulama-

37 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihü'l-mülük ve'l-ümem*, tahk.: M. Abdülkadir Ahmed Ata, M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1992, c. XIV, s. 277 vd.

38 Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, tahk.: M. es-Saduk Tahavî, Beyrut 1992, c. I, ss. 117, 222, 281, 397; II, 321, 368; IV, 142, 169-170, 316.

39 Kâdi Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986, s. 391; İbn Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, tahk.: S. D. Wilzer, Beyrut 1987, s. 130.

sı da Hanefilerin Mu'tezilî görüşlerden vazgeçmesinde⁴⁰ etkili olmuştur. Bu dönemde kaynaklarda *er-Risaletü'l-Kâdiriyye* ya da *İ'tikâdu'l-Kâdirî* (Kâdirî Akidesi) adıyla geçen bir nevi amentü niteliğinde olan risale, Ashab-ı Hadis'in din anlayışına uygun bir şekilde hazırlanmış ve burada belirtilen Allah'ın sıfatlarının ezeliyeti, halku'l-Kur'an fikrinin reddi, Hz. Ali'nin imameti iddiasının kabul edilemezliği gibi dinî esaslara uygun davranmayanlar, fıska ve küfre düşmekle itham edilmiş ve öldürülmelerinin vacip olduğuna hükmedilmiştir. el-Kâdir-Billah'ın kendi hazırladığı bu beyanname ya da bildiri, Bağdat'ta hilafet divanında, ilk olarak 409/1018 yılında, ayrıntılı bir şekilde 420/1029 yılında dönemin önde gelen dini, ilmi, idari şahsiyetlerin onayıyla çıkartılmış ve camilerde okutularak kamuoyuna duyurulmuştur. Ayrıca *İ'tikâdu'l-Kâdirî* (Kâdirî Akidesi) adlı bu bildirinin, 433/1042'de Abbasi halifesi el-Kâim Biemrillah devrinde de gündeme getirildiği ve konunun önemine binaen bir kez daha ısrarla tekrarlandığı kayıtlara geçmiştir.⁴¹ Bu bildiri, Abbasi hilafetinin siyasi ve dinî tavrını büyük ölçüde belirlemiş ve sonraki dönemde Ashab-ı Hadis'in din söylemine uygun bir Sünnî inancın şekillenmesinde etkili olmuştur. Buna karşın Mu'tezile, Rafıza gibi mezheplerin Kur'an ve sünnete uygun olmadığı yönünde bir algıyla fikirlerinin çürütülmesinin ve itibardan düşürülmesinin yolu açılmıştır. Böylece bu süreçte Mu'tezile karşıtlığına Mütevekkil'den sonraki en güçlü halka eklenmiştir.

Mu'tezile'nin durumuna ilişkin olarak Abbasiler dışındaki devletler de önemli görünmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin aktif olduğu bölgelerde hakimiyet kuran Büveyhiler, Samaniler, Harzemşahlar, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular gibi güçlü devletler ve ekole yönelik politikaları önem arz etmektedir.

1.6.2. Büveyhiler Döneminde Zeydî-Mu'tezilîlik

Abbasilerin son dönemlerinde Bağdat'taki resmî hilafet merkezinin yanında, Kahire ve Kurtuba'da rakip yönetim merkezleri ortaya çıkmıştır. Abbasi halifelerinin giderek güç kaybettiği, siyasal imtiyazlarının hemen hemen ortadan kalktığı, İktidarın formalitelere ve törensel boyuta sıkıştırıldığı bir süreç yaşanmıştır. Bu dönemde Büveyhiler (320-447/932-1055), Güney Hazar'ın Deylem ve Gilân bölgelerinde doğup, Kirman, Huzistan ve Cibal bölgelerini kapsayarak Bağdat'a kadar ulaşmış ve etki alanlarını genişletmişlerdir. Bu dönem içerisinde Mu'tezile'de Ebû Abdillah el-Basrî (369/979), Ali b. İsa er-Rummânî (384/995), Sahib b. Abbad (385/995) ve Kâdi Abdülcebbar (415/1025) gibi Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının önemli temsilcileri yetişmiştir.

40 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, s. 125 vd.

41 İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XV, ss. 197-202; 279-282.

Büveyhiler döneminde Ebû Haşim Cubbâi'nin öğrencisi olan Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali el-Basrî, Mu'tezile'nin en önemli simaları arasında yer aldı. Basra ekolü çevresinde yetişmesine rağmen, ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirdi. Mu'tezili bir âlim olmasına karşın *Kitabu't-ta'fzîl* adıyla kaleme aldığı eserinde daha çok Şii-Zeydi eğilimleri savunan ve argümanlarının doğruluğunu kanıtlamaya çalışan bir yaklaşım sergiledi. Bu süreçte Mu'tezili görüşler, Büveyhilerin güçlü veziri Sahib b. Abbad tarafından kabul gördü ve Zeydiyye-Mu'tezile arası etkileşim onun vezirliği döneminde zirveye ulaştı.⁴² Sahib b. Abbad'ın hem siyaseten hem de düşünce olarak izlediği yöntem, sonradan çok daha etkin bir şekilde kendini hissettirecek olan Zeydi-Mu'tezili düşünce yapısının da fikri arka planını oluşturan önemli bir aşama oldu.

Ebû Abdillâh'dan sonra Zeydi-Mu'tezili düşünce yapısının önemli bir temsilcisi de, Türk asıllı Mu'tezili Ebû Bekir el-İhşid'in talebesi olan Ali b. İsa er-Rummâni (384/995) olmuştur. O da Basra Mu'tezile ekolüne mensup biri olmakla birlikte, Bağdat Mu'tezile ekolüne yakın görüşleriyle dikkat çekti.⁴³

Büveyhiler döneminde Mu'tezili gelenek açısından önemli simalardan birisi de Basra Mu'tezilesi'nden kabul edilen Kâdi Abdülcebbâr'dır. Ebu İshak b. Ayyaş (386/957)'tan bir süre ders almış, Bağdat'a gittikten sonra da Ebu Abdullâh Hüseyin el-Basrî'den ilim tahsil etmiş ve itizale ilişkin düşünceleri de bu iki isimden almıştır. Kâdi Abdülcebbâr, önemli ölçüde Ebu Haşim Cubbâi'nin metodunu benimsemiş ve onu izlemiştir. O, Mu'tezili prensipleri benimsemiş olan Büveyh oğulları veziri Sahib b. Abbad (367-385/ 955-977) döneminde başta Re'y şehri olmak üzere Kazvin, Azarbeycan, Suhreverd, Kum, Cürcan, Taberistan gibi şehirlerde kadılık ya da Kadî'l-kudâlık görevinde bulunmuştur.⁴⁴ Bu dönem içerisinde Mu'tezili gelenek yeniden varlığını hissettirmeye başlamışsa da, artık konjonktürün de etkisiyle Zeydiyye ile yakınlaşma ve bütünleşme sürecine girilmiştir. Kâdi Abdülcebbâr'ın Zeydiyye'nin ilk isyanların liderleri olan Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekiyeye (145/762) ve kardeşi İbrahim b. Abdillâh (145/762)'ın imametini kabul etmesi,⁴⁵ İbrahim b. Abdillâh'ı Mu'tezile'nin üçüncü tabakasından/ jenerasyonundan sayması⁴⁶ ve bu anlayışın sonraki temsilciler tarafından da sürdürülmesi bu konudaki en önemli dayanaklardandır.⁴⁷ Ayrıca o, Zeyd b. Ali'yi,

42 Daha geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1996, c. I, s. 337.

43 Bkz. Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler döneminde Mu'tezile (Araştırma-inceleme)*, Ankara 2008, ss. 212-215.

44 Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-itizal*, s. 122.

45 Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğni*, c. XX/2, s. 149.

46 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 226, 228.

47 İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 17. Ayrıca Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-ressi'nin Ölümine Kadar*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, ss. 103-127.

"ilmi, fazileti, takvası ve ilim ve fazilet ehlinin kendisine halifelik biatı yapması"ndan dolayı bu makama layık olan imamlardan saymaktadır.⁴⁸ Hakim el-Cüşemî'nin onun ömrünün sonuna doğru Hz.Muhammed'den sonra en faziletli kişinin Ali olduğuna hükmettiğini nakletmesi de⁴⁹ oldukça ilginçtir ve Zeydi anlayışa yöneldiği konusunda ipuçları verecek niteliktedir. Ancak bu husus, Kâdi Abdülcebbâr'ın Zeydiyye'ye tüm yönleriyle katıldığı anlamına gelmemelidir. Çünkü o, icmanın gözardı edilmesine neden olan yöntemlere karşı çıkar. Bu bağlamda Zeydiyye'nin imameti elde etmek için zuhur ve hurucu öngörmesini kabul etmez. Hatta onları, imamet anlayışlarının bazı açılardan nassa yöneldiğini söyleyerek eleştirir.⁵⁰

Gelenek bünyesinde fıkıh alanındaki ilmi otoritesiyle öne çıkan kişi, Büveyhiler döneminin önemli alimlerinden Ebû'l-Hüseyin Tayyib el-Basrî (436/1044)'dir. O, *el-Mu'temed fi usû-li'l-fıkıh* isimli eseriyle usûl-i fıkıh sahasına önemli bir katkı sunmuştur. Kadî Abdülcebbâr'ın öğrencisi olan Ebû'l-Hüseyin'in, kelâm ve felsefe alanlarında da kendini kabul ettirdiği bilinmektedir. Felsefi kelim konusunda Mu'tezile düşüncesine yeni açılımlar kazandırmıştır.⁵¹

1.6.3.Samaniler Döneminde Mu'tezile

Samaniler dönemi, Mu'tezile karşıtlığı açısından oldukça önemlidir. Mâverâünnehir bölgesi, Ebu Hanife'nin öğretisinin benimsendiği ve Hanefi ekolün taraftarlarının yoğunluk kazandığı öncelikli bir bölge görünümündeydi. Horasan ve Harizm aynı zamanda Mu'tezile'nin de güçlü olduğu bölgelerdi. Ancak zamanla dengenin Mu'tezile aleyhine değişmeye başladığı görülecektir.

Horasan bölgesindeki en önemli isimlerden biri Bağdat Mu'tezilesinin son temsilcisi olarak kabul edilen Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî (319/931)'dir. Samaniler'in Horasan valisi Ahmed b. Sehl ei-Mervezi'nin yardımcılığını yaptığına dair rivayetler söz konusudur. O, bu bölgede yapmış olduğu kapsamlı ve etkili faaliyetlerle ve telif ettiği eserlerle bölge halkının Mu'tezile'yi benimsemesinde etkili olmuştur.⁵² Matüridî'nin çağdaşı olan Kâ'bî, onun tarafından ağır eleştirilere muhatap olmuştur. Belh'te yaşamasına rağmen başta Nesef, Cürcan ve Mâverâünnehir olmak üzere Bağdat, Basra ve Hicaz'da da tanınan ve itibar gören Kâ'bî, yapmış olduğu tartışmalarla çok geniş bir kitle-

48 Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XX/2, 149

49 Hakim el-Cüşemî, *Şerhu uyunu'l-Mesâil*, tahk.: Fuad Seyyid, Tunus 1406/1986, s. 366.

50 Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XX/1, 38, 259.

51 Bkz. Akoğlu, *Büveyhiler döneminde Mu'tezile*, ss. 231-237.

52 İbn Nedim, *Fihrist*, s. 219.

nin Mu'tezili fikri tanımlarını sağlamıştır. Felsefi konulara da aşinalığı olan Kâbi'nin alem anlayışı çerçevesinde cevher, cisim, araz gibi konularda yetkin olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Ayrıca bölgedeki dinlere karşı da fikri mücadeleler vermiş olan Mu'tezili bilgin, bu niteliğiyle İslâm dininin bölgede yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Fıkıh, Tefsir, hadis ve edebiyat yönü de olan Ka'bi, kendisinden sonraki Mu'tezili hareketlere kaynaklık edecek derecede orjinal fikirler ortaya koymuş böylece Horasan Mu'tezilesi'nin varlığını daha sağlam bir zemine oturtmuştur.

Samaniler döneminde Mu'tezile karşıtı söylemin yükseliş trendine geçtiğini gösteren gelişmeler vardır. Bu eğilimin güçlü isimleri sonradan Maturidi ekolün kurucusu olarak kabul görececek olan İmam Maturidi (333/944) ve bu çizgide kalam yapacak olan Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Kadi el-Hakim es-Semerkandi (342/853) gibi isimlerdir. Samanilerin hakim oldukları dönemde Horasan'ın Belh ve Neseif gibi ilmi merkezlerinde aktif konumda olan Bağdat Mu'tezilesi'nin etkin ismi Kâ'bi el-Belhi'nin görüşleri de Maturidi mezhebinin kurucuları tarafından bilinmekteydi. Bu sebeple III/IX. ve IV/X. asırlarda Mu'tezile'ye karşı en güçlü reddiyeler de Horasan ve Maveraünnehir bölgesinden gelmiştir. Bu sürece, bölgenin yöneticileri arasında Mu'tezili görüşleri çürütme ve yayılmasını engelleme politikası izleyenlerin önemli bir etkisi olmuştur. Samanî Emiri İsmail b. Ahmed (275-295/892-907) Semerkand, Buhara ve Maveraünnehir'deki diğer yerleşim merkezlerinde bulunan Hanefi alimleri toplayarak onlardan sapkınlık olarak gördüğü diğer fırkaların görüşlerinin yayılmasını önlemek amacıyla Sünnî inancı yazılı olarak ortaya koymalarını istemiştir. Bu alimler heyeti, görevi Hanefi alimi el-Hakim es-Semerkandi'ye tevdi etmişlerdir. O da Hz. Peygamber'in ashabı ve yolu üzere olanların kastedildiği *es-Sevadu'l-A'zam* adıyla meşhur olan eseri yazarak emire teslim etmiştir. Bu eser Samaniler döneminde resmi ilmihal olarak kabul edilmiştir.⁵⁴ Yazıldığı süreç göz önünde bulundurulduğunda eserin, diğer fırkalara, özellikle de eleştirilerin yoğunlaştığı fırkalar olan Mu'tezile, Kaderiyye, Cebriyye ve Şia'ya karşı Hanefiliğin çerçevesini belirlemek amacıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Semerkandi'nin bu eseri Hanefilik içindeki Mu'tezile karşıtlığına yönelen damara güç katmıştır.

Samanoğulları dönemindeki Hanefilik bünyesindeki Mu'tezile karşıtlığına diğer önemli bir örnek de Ebu Bekir el-İyazi'nin yazdığı Ehl-i Sünnet Beyannamesidir. Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki farklıları dile getiren *el-Mesailu'l-aşar el-İyaziyye* adlı on maddelik bu bildirin Semerkant carşısında

53 Ebu Reşid en-Nisaburi, *el-Mesail*, ss. 59-86.

54 Willferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, New York 1988, s. 30.

55 Ebu'l-Kasım Hakim es-Semerkandi, *Sevadu'l-Azam Tercümesi*, çev. Talha Alp, Yasin Yayınevi, İstanbul 2013, s. 13.

okunması vasiyeti doğrultusunda bu beyanname, ilan edilmiş ve Semerkant'ın cadde ve sokaklarında okunmuştur. Eserin kaleme alındığı dönemde Semerkant'ta, Mu'tezile'nin yaygınlığından söz etmek pek de mümkün değildir. Gerek Maturidi'nin ve gerekse Ebu Bekir el-İyazi'nin tenkitlerinde bu şehirde yaşamayan Ebu Ali Cübbai, Ebu Haşim Cübbai ve Ka'bi üzerinden Mu'tezile karşıtlığının yürütülmesi söz konusudur. Beyannamenin yazarı Ebu Bekir el-iyazi, Mu'tezile'nin alabildiğine eleştirilip reaktif tavırların geliştirildiği bir atmosferde yetişmiştir ve Semerkant'ın başta Maturidi olmak üzere ileri gelen alimlerinin ders halkalarından ya da ilmi mirasından yararlanmış önemli bir isimdir. Babası Ebu Nasr Ahmed el-İyazi, Ebu Bekir el-Cuzcanî, Hakim es-Semerkandi gibi bölgenin önde gelen alimleri, öncelikle Mu'tezile olmak üzere Karamita, Şia, Kerramiyye, Cehmiyye, Mürcie gibi fırkalara karşı eserler kaleme alarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinin savunmuş ve bu mezheplere karşı yoğun bir mücadele yürütmüşlerdir.⁵⁶ Bu bakımdan İyazi'nin neşrettiği beyanname söz konusu tepkiler zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır.

Kendi döneminin saygın ulemasından olan Ebu Bekir el-İyazi, dinin aslı olan on maddeyi Semerkant'ta ilan ettirip halkın Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine tutunmalarını, ehva ve bid'atlerden özellikle de Mu'tezile düşüncesinden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Bu beyanname Mu'tezile ile araya bir sınır çizerek Sünnî kimliği pekiştirmesinin yanında, IV. yüzyıl ortalarında Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında polemik konusu olan temel meseleleri Ehl-i Sünnet bakış açısından toplu bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵⁷ Bu ve benzeri karşıtlıkların arka planında yatan neden muhtemelen Ebu Hanife'nin çizgisinden ayrılmış görülen Mu'tezile etkisindeki Irak Hanefiliğine duyulan tepki ve Mu'tezili düşüncenin taşıyıcılarına verilmek istenen gözdağı olabilir.

1.6.4. Karahanlılar Döneminde Mu'tezile

Mu'tezile'nin gücünün azalması açısından X. asrın sonlarında Samanileri mağlup ederek Maveraünnehir bölgesinde hakimiyet kuran ilk Türk devleti olan Karahanlılar dönemi de önemlidir. Buhara, Semerkand, Ustruşen, Fergana, Kaşgar gibi şehirleri önemli ilim, kültür ve sanat merkezleri haline getiren Karahanlılar bölgede en yaygın mezhebin Hanefilik olması sebebiyle fikhin gelişimine katkıyı daha çok Hanefilik üzerinden yapmışlardır. Bu dönemde yaşamış olan Pezdevî ve Serahsî Mu'tezile'ye mesafeli duran Hanefilerdendi. Serahsî'nin hapse atılmasının, Mu'tezile alimleriyle yaptığı

56 Nesefî, *Tebşiratu'l-Edille*, tahk.: Hüseyin Atay, Ankara 1993, c. I, s. 470 vd.

57 Konuya ilişkin daha geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, 2003, ss. 49-85.

tartışmanın Karahanlı sultanına yanlış ve abartılı bir şekilde aktarılmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Yine bu süreçte Hanefî fıkıh usulünün kurucularından biri olarak kabul gören Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debusî (430/1039), hocası Cessâs kadar olmasa da Mu'tezile'ye yakın duran Hanefilerdendir, ilmî münazaralarını ve faaliyetlerini Buhara ve Semerkand'da sürdürmüştür. Debusî, *Tesîsu'n-Nazar* isimli eserinde ilim silsilesinde yer alan Ebu'l-Hasan el-Kerhî'den nakiller de yapmıştır.⁵⁹ Buna rağmen Mu'tezili olarak değerlendirilebilecek bir görüntü çizmemektedir.

Debusî, Mâverâünnehir ve Horasan Hanefilerinin mücadele verdiği Irak Hanefiliği bünyesinde öne çıkan ve Mu'tezile düşüncesine yakın duran İsa b Ebân, Ebu'l-Hasan el-Kerhî ve Ebû Bekir Cessâs er-Razî tarafından temsil edilen çizginin Selçuklular öncesi son önemli ismi olarak dikkat çekmektedir.

1.6.5. Gazneliler Döneminde Mu'tezile

Geniş bir alanda hüküm sürmelerine rağmen yerel bir hanedan olarak kalan Büveyhîler ticarî, ekonomik ve siyasî açıdan hakimiyetini yitirince mirası Gazneliler ve Selçuklular tarafından paylaşıldı. Gazneli Mahmud'un 420/1029 yılında Rey'i işgal ederek Büveyhî hükümdarına karşı zafer kazanması üzerine Mu'tezile mezhebi gücünü bu bölgede yitirmiş, rolünü ve görüşlerini çeşitli mezheplere devretmiştir.

Gazneliler döneminde Mu'tezile karşıtı Abbasi Halifesi el-Kadir-Billah'ın uygulamalarına destek veren Gazneli Sultan Mahmud (421/1030), farklı zaman dilimlerinde Horasan'ı, Sicistan'ı, Büveyhîlerin merkezi Rey'i ele geçirerek, Mu'tezile'ye destek veren Büveyhî yöneticileri Fahru'd-Devle'yi ve oğlu Mecdu'd-Devle'yi ortadan kaldırmıştı. Halife Kadir Billah'ın emirlerine uyan ve onun izlediği politikaları takip eden Gazneli Mahmud, valilerine gönderdiği mektuplarda Rafiziler, İsmaililer, Karmatiler, Cehmîler ve Müşebbihe'nin yanı sıra Mu'tezile'nin de minberlerden lanetlenmesini emretmişti. Bunun sonucu olarak Mu'tezile mensupları, söz konusu dönemde Rey şehrinden Horasan'a sürülmüştür. Felsefe kitaplarının yanı sıra Mu'tezile mensuplarının yazdığı kitaplar da yakılmıştır.⁶⁰ Bu durum, Mu'tezile mezhebinin bu süreçte gücünü ve etkisini önemli ölçüde kaybettiği anlamına gelmektedir.

Harizm ve İran'da hüküm süren Harzemşahlar (1097-1231) dönemi ise Mu'tezile'ye verilen destek açısından⁶¹ zikretmeye değerdir.

58 Joseph Schacht, "Notes on Sarakhsi's Life and Works", 900. *Ölüm Yılı Dönümü Münasebeti ile Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsi Armağanı*, Ankara 1965, s. 3.

59 Bk. Ebû Zeyd ed-Debusî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, çev.: Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 66.

60 Zühdi Carullah, *Mu'tezile*, s. 213.

61 Wilferd Madelung, "Maturidîliğin Yayılışı ve Türkler", çev. Muzaffer Tan, *İmam Maturidî ve Maturidîlik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2011, s. 332.

1.6.6. Selçuklular Döneminde Mu'tezile

Selçukluların Samanoğulları ile olan ilişkileri, fikhî alanda Hanefiliğe ve itikadî alanda da Mâturidîliğe yönelişlerinde etkili olmuştur. Bu dönemde Hanefilik bünyesinde bazen tarihi tecrübelerden gelen Hanefilik-Mu'tezile birlikteliği öne çıkarken bazen de Hanefiliği Mu'tezili öğretiyeye karşı koruyan bir refleks ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte mezhep içerisindeki Mu'tezile karşıtlığı daha da güçlü hale gelmiştir.

Mu'tezile-Hanefilik Çizgisi

Selçuklular döneminde Hanefilik-Mu'tezile çizgisi Tuğrul bey (430-455/1040-1063) ve veziri Amidü'l-Mülk Ebû Nasr Küdürî (456/1064) döneminde uyumlu bir paydaşlıkla tekrar gün yüzüne çıkmış ve yeniden canlanma fırsatı elde etmiştir. Ancak mezhebi kimliği Hanefî-Mu'tezile olan Küdürî'nin, Sünnilik çatısı altında yer alan diğer paydaşları Eş'ari-Şafilere karşı dışlayıcı ve ötekileştirici tutumu, bu birlikteliğin kaderini ve ömrünü belirlemiştir.

Tuğrul beyin devlet idaresindeki meziyetleri nedeniyle vezir olarak atadığı ve yaklaşık 8 (sekiz) yıl vezirliğini yapan ve seyyidu'l-vüzerâ namı Küdürî, bu makama geldikten sonra Mu'tezile mezhebinin devletin resmi dinî görüşü haline getirdi ve Mu'tezili paradigmaya uygun politikalar geliştirdi. Küdürî'nin tavsiyesi doğrultusunda meydana gelen gelişmelerden en önemlisi 447/1056 yılında Kudurî (428/1037), Hüseyin b. Ali es-Saymerî (436/1045) gibi önemli ilim adamlarından dersler alarak yetişen ilmi kişiliği ve tarzı Ebu Yusuf'a benzeten Hanefî Ebu Abdullah ed-Dâmegâni'nin (478/1085) kadılık (başkadılık) makamına getirilmesi⁶² oldu. Bu, mezhepler arası dengenin Hanefilik lehine değiştiği bir atama olmuştur. Çünkü bu makam uzun bir dönem Şafililerin elinde bulunmaktaydı. ed-Dâmegâni'den önce de bu makamda Şafîi fakihî İbn Mâkûlâ otuz yılı aşkın bir süre görev yapmıştı. Yerine başkadılık için bir başka Şafîi fakih Ebu İshak eş-Şirazi'nin ismi geçiyordu. Bu şahıs ile ciddi fikhî tartışmalara ve ilmî münazaralara girdiği ed-Dâmegâni arasında bir rekabet söz konusuydu.⁶³ Ama başkadılık için ed-Dâmegâni tercih edildi. Bu atama aynı zamanda Saymerî yoluyla bağlanan Mu'tezile'ye yakın Kerhî ve Cessâs çizgisini yani Irak Hanefiliğini de aktif kılıyordu.

Ebu Nasr Küdürî'nin vezareti döneminde kadılık, başkadılık ve hatîbu'l-Huteba makamlarına Mu'tezile lehine birçok kritik atama da gerçekleşti. Bu dönemde Hanefî-Mu'tezili alimlerin kadılık görevine atanmaları, bazı

62 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. XV, s. 349.

63 Sübki, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübra*, nşr.: Abdulfettah M. el-Hulv-Mahmut M. et-Tenâhi, Halep 1964, c. IV, ss. 245-252; Kureşi, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefîyye*, tahk.: Abdulfettah M. el-Hulv, Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, Cize 1993, c. III, s. 271.

medreselerde ders vermeleri ve taltif görmelerinin⁶⁴ yanı sıra birçok Mu'tezili alimin de yetişmesini sağlayan bir ortam hazırlanmıştır. Selçuklu dönemindeki öne çıkan Mu'tezili alimler tefsir alanında Ebu Yusuf el-Kazvini, (488/1095) Nisabur ve Rey kadılığı yapan Muhammed b. Abdillan en-Nasih (484/1091), Bağdat ve Nisabur'da ilmi faaliyetlerde bulunan Ali b. Hasan es-Sandalı (484/1091) gibi alimlerdir. Fakat bir süre sonra Mu'tezili düşünceyi zorda bırakan bazı olumsuz gelişmeler yaşandı. Kündürî Horasan minberlerinde Rafizilere lanet etme uygulaması başlattı, ardından bid'atçı olarak nitelenen Şafîiler ve Eş'ariler de aynı uygulamaya muhatap oldu.⁶⁵

Kündürî'nin Eş'ari-Şafii karşıtı politika izlemesinin arkasında yatan sebeplerden biri mezhep taassubu,⁶⁶ diğeri de yaşadığı dönemin Eş'ari alimlerinden olan Ebu Sehl b. el-Muvaffak ile arasında yaşanan siyasi rekabetti. Kündürî, Horasan minberlerinden lanetleme uygulamasından Eş'ariliği benimseyen Hanefiler de dahil olmak üzere bütün Eş'ari-Şafîiler etkilenmiş, bidat ehli olarak görülmüş, vaaz yapmaları, hutbe okumaları, ders vermeleri engellenmiş, ilmi faaliyetleri durdurulmuş ve resmi görevlerinden uzaklaştırılmaları sağlanmıştır.⁶⁷

Mihnetül-Eşaire olarak değerlendirilen bu süreçteki uygulamalar çerçevesinde Kuşeyrî risalesi müellifi Abdülkerim el-Kuşeyrî (465/1072) ve dönemin önemli muhaddislerinden Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (470/1077)⁶⁸ er-Reisül-Ferratî, İmamül-Harameyn el-Cüveynî ve Ebu Sehl b. el-Muvaffak gibi Eş'ari alimler gözüaltına alınmış, bazıları da hapsedilmiştir. Bu süreçte Nişâbur, Merv ve Horasan bölgelerinde kadılık görevini sürdüren yaklaşık dört yüz civarında alimin yaşadıkları şehirlerden ayrıldıkları, Hicaz ve Irak gibi bölgelere göç etmek zorunda kaldıkları nakledilir. Buldukları yerlerden değişik İslam şehirlerine Arapça ve Farsça dillerde yazılan fetvalar gönderilmiştir. Bu fetvalarda Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin (324/935) üstün niteliklerinden söz ediliyor ve hizmetlerinden sitayişle bahsediliyordu. Bu fetvalara Maliki, Hanbeli, Şafii ve Hanefi imam ve alimleri de onay veriyorlardı.⁶⁹

Kündürî'nin, Şafîilerle Eş'arilere yönelik baskıcı tutumu ve İmam Şafii özellikle de Ebu'l-Hasan el-Eş'ari aleyhindeki konuşmalardan rahatsız olan Eş'ari ulema farklı tepkiler de ortaya koymuştur. Kuşeyrî, Ebu'l-Hasan el-

64 Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Ankara 2009, s. 51.

65 İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, tahk.: M. Yusuf ed-Dakkak, Beyrut 1987, c. VIII, s. 481.

66 Ebû İbrahim Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvamüddin Burslan, Ankara 1943, s. 29.

67 İbn Asakir, *Tebyinu kezibi'l-müfteri fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Dimaşk 1347, s. 108.

68 Ebu'l-Fida, *Muhtasar fi ahbari'l-beşer*, Kahire 1907, c. II, s. 184.

69 Şerefeddin Yalbkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925, c. I, ss. 102-104.

Eş'ari'ye yönelik iddiaların asılsızlığını ve Eş'ari'nin faziletlerini ortaya koymak amacıyla "Şikâyetü Ehli's-Sünne bi hikâyeti mâ Nâlehüm mine'l-Mihne" (Karşılaştıkları Baskılardan Sünnilerin Şikâyeti) adını verdiği bir risale yazmıştır. Bu risalenin nüshaları İslam kamuoyunu olan bitenden haberdar etmek için çevredeki yerleşim merkezlerine gönderilmiştir.⁷⁰

Kuşeyrî ve Eş'ari kanada mensup bazı kişilerin, Tuğrul Bey'in huzuruna çıktığı ve Eş'ari'yi lanetleme emrinin kaldırılmasını istediği kaynaklarda yer alır. Tuğrul Bey onlara İmam Eş'ari'nin Mu'tezile'den daha çok bidatçı olduğunu söyleyerek Mu'tezile'nin Kur'an-ı Kerim'i mushafta olduğunu savunurken Eş'ari'nin tamamen nefyettiği şeklinde bir cevap vermiş ve uygulamanın kaldırılması yönündeki isteklere olumlu bir yanıt vermemiştir.⁷¹ Tuğrul Bey, İmam Eş'ari'nin ve Eş'arilerin Kur'an-ı Kerim'in yani Allah'ın sözünün kadim olduğu tezine karşı Mu'tezile'nin Kur'an-ı Kerim'in mahlûk yani sonradan yaratılmış olduğu görüşünü daha tutarlı görmektedir. Bu anekdot Tuğrul Bey'in lanetleme uygulamasından habersiz olduğu tezini ortadan kaldırmaktadır.

Selçuklu Mihnesi olarak da isimlendirilen ve 445/1053 ile 455/1063 yılları arasında gerçekleşen bu uygulama, Tuğrul Bey'in vefatına kadar sürmüş ve Alparslan döneminde Nizamülmülk tarafından sona erdirilmiştir.⁷²

Selçuklular döneminde Tuğrul Bey'in Bağdat'ında Hanefi-Şafii mücadelesi gibi görünen, arka planına bakıldığında ilmi ve siyasi anlamda güç kazanan Mu'tezile ekolü ile Eş'ariler arasında cereyan eden itikadi mezhep kamplaşması, beraberinde sert tartışmaları ve çatışmaları getirmiştir.

Mu'tezile'nin İtibar Kaybı

Tuğrul Bey zamanında Şafii/Eş'ariler aleyhine yürütülen dini ve politik uygulamalar, ölümünün ardından devletin başına Alparslan'ın (455-465/1063-1072) geçmesiyle sonlandırıldı.

Amidül-mülk Ebu Nasr el-Kündürî'nin görevden alınması, tutuklanması, mallarına el konulması, hapse atılması ve sonrasında idam edilmesiyle Mu'tezile'nin devlet nezdindeki itibarlı konumu büyük bir darbe aldı. Kündürî'nin uygulamaları nedeniyle yaşadıkları şehirlerden ayrılmak zorunda kalan birçok Sünnî âlimin yurtlarına geri dönmeleri için gerekli adımlar atıldı ve dönüş süreci başlatıldı. Bu süreçte sürgüne gönderilen ya da baskı nedeniyle göç eden birçok Sünnî âlimin geri dönmesi sağlandı.

70 İbn Asakir, 109 vd.; Şerefeddin Yalbkaya, "Selçukiler Devrinde Mezahib", c. I, s. 104.

71 İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1935, c. V, s. 54.

72 Abdullah Ömer Yavuz, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2015, s. 129.

Nizamülmülk'ün vezirliğe gelmesiyle birlikte Eş'arilik-Şafilik devletin resmi mezhebi konumuna gelmiştir. Bu mezhebin yerleşmesi ve tutunmasını sağlamak için Selçukluların hakim olduğu coğrafyanın farklı bölgelerinde yirmiden fazla Nizamiye Medresesi kurulmuştur. Aynı zamanda kütüphaneler inşa edilmiştir. Nizamiye Medreseleri'nin başına bir önceki dönemde gözaltına alınan Ebu Meali el-Cüveyni, daha sonra da talebesi Ebu Hamid Muhammed el-Gazzali sırf bu misyonu sağlamak amacıyla getirilmiştir. Nizamülmülk, Selçuklu devletinin imkânlarını kullanarak kendi mezhebi olan Eş'ariliği hakim kılmak amacıyla hem Hanefi-Mutezilileri ve hem de İsmailileri ve Şii İmamileri devlet görevlerinden uzak tutmuştur. Ayrıca bu dönemde daha önce yaşananların da etkisiyle Eş'arilerin planlı bir şekilde fikri bağlamda Mu'tezile'yi ve Mu'tezili görüşleri benimseyen Hanefileri sapkın bir mezhep olarak anlatan ve görüşlerini rededen aleyhte eserler yazmaları dikkat çekmektedir.⁷³ Alparslan zamanında Hanefiliğin güçlenmesi için de çeşitli yatırımlar yapılmış, bu bağlamda Nizamiye medreselerinin kuruluşundan önce Hanefilik eksensiz eğitimin yürütüldüğü medrese inşa edilmiştir.

Alparslan dönemi Hanefi-Mu'tezile ilişkisine darbe vurmuş olsa da sultanın Mu'tezile ulemasına değer verdiğine dair rivayetler de vardır. Sözgelimi Mu'tezili Muhammed b. Ahmed b. Ubeyd el-Buhari'nin, İsmailiye'nin propagandasını yapmak üzere ülkesine geldiği gerekçesiyle Fatımilerin emiri Anuştekin el-Berberi tarafından hapsedildiği bilgisi Alparslan'a ulaştığında onun serbest bırakılması için girişimde bulunmuştur. Başlangıçta hapis hali sürdürülen Mu'tezili alim, Alparslan'ın sert cevabı sonrasında serbest bırakılmıştır. Ardından Nizamülmülk, Sultan'ın değer verdiği ve hapisten kurtardığı bu Mu'tezili alimi karşılamış ve ikramda bulunmuştur.⁷⁴

Nişâbur'daki Mu'tezili alimlerden biri de Gazneli Mahmud'un başkadi olarak atadığı Ebu Muhammed Abdullah b. El-Hüseyn en-Nasihî'nin Ebu'l Meali ve Cüveyni ile yaptığı tartışmalarla bilinen oğlu Ebu Bekr Muhammed (484/1091)'dir.⁷⁵ Babası gibi Mu'tezili görüşlere olan eğilimi ile tanınan bu alim, Alparslan zamanında Nişâbur kadılığı yapmış ve daha sonra Rey şehrine ataması gerçekleştirilmiştir.⁷⁶

Mu'tezile-Hanefilik ilişkisinin bir boyutu da Mu'tezile'nin fikhî olarak Hanefi mezhebine yönelmiş olmasıydı. Bu durum Selçuklular döneminde de büyük ölçüde devam etmiştir. Ebu Cafer el-Buhari Muhammed bin Ahmed

73 Abdulhamit Sinanoğlu, "Selçuklular Döneminde Mezhep Mücadeleleri Arasında Mu'tezilenin Konumu", *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Konya 2013, c. II, s. 291.

74 Kureşi, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, c. III, ss. 44-46

75 Madelung, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 342 vd.

76 İbnu'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. XVI, s. 297.

(482/1089), Ebu Cafer Muhammed bin Ahmet el-Beykendi (482/1089), Muhammed bin Abdullah b. el-Hasan, Muhammed b. Abdullah el-Hüseyn (484/1091), Ebu Yusuf el-Kazvini (488/1095), Muhammed b. Yusuf en-Nasihî (484/1091), Ali b. Hasan es-Sandali (484/1091) gibi Mu'tezililer Hanefi mezhebine mensuptular ve Hanefi fıkında derinleşmişlerdi.⁷⁷ Selçuklular döneminde Mu'tezile ile Hanefiler arasındaki ilişki bir dargın bir barışık yürürken bazen Eş'ari-Şafililerle mücadele ve rekabet içerisinde olunmuştur.

Sonraki Selçuklu sultanları Sultan Melikşah, Berkıyruk, II.Melikşah, Muhammed Tapar ve Sencer dönemleri Batınilikle yapılan mücadelenin sürdüğü dönemler olmuştur. Selçukluların takip ettiği dinî siyaset ekseninde Hanefiliğin ve Şafililiğin önde olduğu inşası önceden yapılan Sünni çatının işlerliği sürdürülmüştür. Buna rağmen bu süreçte durumun Hanefilik açısından daha parlak olduğu söylenebilir. Sözgelimi Sultan Sencer'in Horasan, Maveraünnehr ve Gazne'de Hanefi ulemasından Burhan ailesine lütuf ve ih-sanda bulunduğu nakledilir. Hanefiliğin toplum katmanlarındaki etkin gücü sebebiyle sonraki dönemlerde de yeni iktidarlar tarafından topluma hükmetme ve idari açıdan vazgeçilemez oldukları⁷⁸ anlaşılmaktadır.

Sultan Mesud dönemi (1134-1152), Mu'tezile mezhebine ilişkin oluşan ya da oluşturulmak istenen algı açısından oldukça önemlidir.

Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud'un (547/1152), Eş'arilere yönelik izlediği lanetleme siyaseti, tarihi kaynaklara Selçuklu dönemindeki ikinci mihne hadisesi olarak geçmiştir. Sultan Mu'tezilileri rü'yetullahı ve Kur'an'ın yaratılmadığı fikrini kabule zorlayarak onları bu konuda Maturidi çizgiye getirmeye çalışmıştır. Mesud'un 538/1143 yılında beraberinde Bagdat'a getirdiği katı bir Eş'ari karşıtı olan Hanefi alim el-Hasan b. Ebî Bekir en-Nisâburi'nin (545/1150), kendisinin Hanefi olduğunu Mu'tezili olmadığını ısrarla söylemesi de Hanefilik bünyesinde Mu'tezile'ye karşı bir tavrın güçlendiğini göstermektedir. Aynı kişi, "Şafii olun; ama Eş'ari olmayın; Hanefi olun, ancak Mu'tezili olmayın, Hanbeli olun, Müşebbihe olmayın" diyerek itikadi mezhepler arasındaki kamplaşmada fikhî alana yönlendiren bir tavır sergilemiştir. Bu yaklaşım, yönetimin din alanındaki siyasi bir tercihi olarak dikkat çekmektedir. Çünkü bu süreçte Nizamiye medresesinde yazılı olan el-Eş'ari ismi, Sultan Mesud'un emriyle kaldırılıp yerine eş-Şâfiî'nin ismi yazılmıştır. Sultan Mesud'un bir başka uygulaması da Hanefi vâiz Ebu'l-Hasan el-Gaznevî'nin (551/1156) fitneye sebebiyet verdiği gerekçesiyle şikâyet ettiği Eş'ari mezhebine göre ders veren ve görüş

77 Osman Aydın, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed.: H.Onat-S.Kutlu, Ankara 2012, s. 137.

78 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahatü's-sudur*, çev. A. Ateş, Ankara 1999, c. I, s. 18.

açıklayan Ebu'l-Futûh el-İsferâyî'nin (538/1144) şehirden çıkartılmasını emretmesiydi.⁷⁹ Bu tür uygulamalar Sultan Mesud döneminde Mu'tezile karşıtlığının Hanefi ekol bünyesinde yerleştiğini göstermektedir.

Selçuklular döneminde Mu'tezile'nin daha çok Horasan ve Harezmi bölgelerinde yerleşik oldukları ve faaliyet sürdürdükleri görülür. Mu'tezile mezhebi bu coğrafyada kendilerine özgü kelâmî bir yapı geliştirmiştir. Bu süreçte ekol düşüncesi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr el-İsfahânî (507/1113) ve Harezmi'nin Zemahşer kasabasından olan öğrencisi Cârullah ez-Zemahşerî (535/1143) tarafından sürdürülmüştür. Zemahşerî'nin *el-Keşşaf* isimli tefsiri, günümüzde de şöhreti süren bir başyapıt olmuştur. Harizm bölgesinin yetiştirdiği Mu'tezili alimler arasında Ebu'l-Feth el-Mutarrizi (610/1213) ve Abdulcebbâr b. Abdullah el-Harizmi (805/1402) gibi isimler de yer almaktadır.⁸⁰

Büyük Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey'le başlayan Hanefi mezhebine aidiyet ve mezhebi destekleme tavrı, sonraki sultanlar zamanında da sürmüştür. Ancak Mu'tezile-Hanefilik çizgisinde olan alimlerin sayısının Selçuklu döneminin sonuna doğru giderek azaldığı, Hanefi-Maturidi çizgisindeki alimlerin hem sayı olarak arttığı hem de giderek güç kazandığı dikkat çekmektedir.

Selçuklular döneminde Mu'tezile ekolü adına farklı bölge ve şehirlerde oluşan yeniden canlanma kıvılcıkları uzun süreli olamamıştır.

2. Mu'tezile ve Modernist düşünce arasındaki ilişki

Mu'tezile ekolü tarihsel süreçte başta Basra ve Bağdat olmak üzere Horasan, Harezmi, Maverâünnehir, Yemen, İspanya (Endülüs), Mağrib, Kûfe, Cezire, Kahire, İsfahan, Cürcan, Nişabur, Hemedan, Rey ve Ermeniy'e de taban bulmuştur.

Günümüzde ise Mu'tezile'nin takipçisi olduğu söylenebilecek bir dini grup bulunmamaktadır. Ancak akılcılık ve felsefi düşünceyle karşılaşma gibi bazı benzer faktörlerin kurumsallaşma sürecine etki etmesi, modernist düşünce biçimi ile Mu'tezile arasında bazı benzerliklerin oluşmasının yolunu açtı. Düşünsel sorunlara dair çözümlenelerde bulunan Mu'tezile, teşekkül ettiği dönemde başka kültür ve medeniyetlerin saldırgan sorularına ve sorgulamalarına karşı Müslüman toplumun lehine cevaplar formüle eden bir düşünce ekolü olmuştu. Benzer şekilde bu mezhep, 19. yüzyılda rasyonel düşüncenin önem kazanmasıyla beraber tekrar gündeme geldi. Modern çağda Mu'tezile, aklı ve bilimi önceleyen modernistler tarafından özenle izlendi ve olumlu bir

79 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. XVIII, s. 31 vd.

80 Zühdi Carullah, *Mu'tezile*, ss. 188-229.

şekilde tanıtıldı. İslam coğrafyasının bazı bölgelerinde akılcı din söylemini benimsemeleri sebebiyle, Mu'tezile ekolü ile ilişkilendirilenler ya da kendini bu isimle ifade etmekten övünç duyan hareketler oluştu. Bu konuda Hint-Pakistan bölgesinin ve Mısır'ın öne çıktığı dikkat çekmektedir.

Hint-Pakistan bölgesinde Mu'tezile'ye yönelik sempati, Mısır'a göre daha erken dönemde ortaya çıktı. Bu bölgede Şah Veliyyullâh Dehlevî (1703-1762) ve onun takipçisi Ubeydullâh Sindi (1872-1944), İslam'ın akılcı yönüne ilk defa vurgu yapan isimler oldu. Hint kıtasındaki ilerleme adına Mu'tezile ekolünü model alması nedeniyle Sindi, çağımızdaki yenilenmenin başlatıcısı oldu. Hint-Pakistan bölgesinde kendilerini Neo-Mu'tezile olarak adlandıran Seyyid Ahmed Han (1817-1898) ve onun metodunu izleyen Seyyid Emir Ali (1879-1928), bu yönelişteki uç bir çizginin temsilcisi oldular. Hindistan'da Mu'tezile isminden rahatsızlık duymayan ve birçok konuda ekole referansta bulunan Şibli Numanî (1857-1914) de Mu'tezilî fikirlerin canlandırılmasına önemli ölçüde katkıda bulundu. Ayrıca Cemâleddin Afgânî (1839-1897) ve Muhammed İkbâl (1873-1938) gibi düşünürler de Mu'tezile akılcılığına dayanarak, İslam kültürüyle Avrupa medeniyeti arasındaki ortak bir alanı belirleme uğrunda çaba gösterdiler.⁸¹

Mısır'da ise Muhammed Abdûh (1849-1905) ile başlayan akılcılık hareketi, Ahmed Emîn (1886-1954) ile devam etti. Abdüh, Mu'tezile ismini kullanmaktan kaçınmış olsa da Batılıların İslâm dünyasına yönelik kadercı ve bilim düşmanı suçlamalarına karşı Mu'tezile'nin argümanlarını kullandı. Taklide karşı mücadele vererek akıl ve birey sorumluluğu bilinci vurgusuyla toplumsal dinamikleri harekete geçirmeye çalıştı. Meseleleri ele alış biçimi, özellikle Batı üniversitelerinde eğitim gören Müslüman öğrencilerin karşılaştığı inanç ve düşünce alanına dair sorunlara tatmin edici cevaplar bulabilmesini sağladı.⁸² Abdüh'un bu misyonunun zaman içinde Ahmed Emin tarafından sürdürüldüğü ve çözümünü askıda kalan bazı meselelerin mantıksal sonuçlara vardırıldığı⁸³ dikkat çekmektedir.

Bunların dışında, günümüze daha yakın bir dönemde Endonezya'da, Harun Nasution (1919-1998) doğrudan kendisini övünçle Mu'tezile'nin modern bir takipçisi olarak tanımlayan bir düşünür oldu. Kahire'de Ezher Üniversitesinde okuyan ve Abdüh'un öğretilerinden etkilenen Nasution, İslam düşüncesinin akılcı ve insan merkezli prensiplerine vurgu yapmaya özen göster-

81 Osman Aydınlı "Mu'tezile Akılcılığı ve Modernist Düşüncedeki İzleri/Yansımaları", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 2012, sayı: 25, s. 40.

82 Geniş bilgi için bkz. Tarrık Ramazan, *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri*, çev.: Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2005, ss. 107-144.

83 Daha geniş bilgi için bkz. Detlev Khalid, "Some aspect of Neo-Mu'tezilism", *İslâmîc Studies*, 1969, c. VIII, ss. 319-347.

di. Müslüman dünyanın teknolojik ve ekonomik düşüşünün arka planında kaderci bir teolojinin ve Ortaçağ Müslüman düşüncesinde egemen Eş'arilik okulunun zihniyet yapısının var olduğunu ısrarla savundu. Bu bağlamda Nasution'un çözümü, Mu'tezili düşünce yapısının canlandırılması ve dini konularda insan aklına önem verilmesidir. Ona göre insan özgürlüğü, bireyin hesap verebilirliği ve aklın merkeze alınması İslam düşüncesine dinamizm kazandıracaktır.⁸⁴

Yukarıda sözü edilenlere ek olarak Fazlurrahman, Muhammed Arkoun, Hasan Hanefi, Nasr Hamid Ebu Zeyd gibi çağdaş düşünürlerin de dolaylı olarak Mu'tezili çizgiyi devam ettirdikleri söylenebilir.

Sonuç

Başka kültürlerin ve felsefenin Müslüman düşüncesiyle kaynaşması sürecinde tarih, Mu'tezile adı verilen yeni bir yapının teşekkül ettiğine tanıklık etti. Sistemleşme sürecindeki etkileriyle bilinen Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf, Nazzam, Bişr b. Mu'temir, Câhız gibi düşünürlerin içinde yer aldığı felsefi renk, ekole özgün bir boyut kattı. Bağdat kültür havzasında ve Beytü'l-Hikme'de Yunan düşüncesini ve felsefe kitaplarını inceleyen bu ilmi kadro, yeni bir bakış açısıyla dini metinleri ve geleneği okuma girişiminde bulundular ve geliştirdikleri yöntemle sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan benzeri oluşumlara model oldular. Mezhep alimleri kendi bilim anlayışlarını ve düşünce sistemlerini, başka din, ideoloji ve kültürlerle mukayese imkânına kavuştuklarında metot ve tekniklerini amaçlarına uygun bir şekilde yenileyebildiler. Bu farklı bilgi kaynaklarıyla tanışma tecrübesi, gelişmelerinin önünü açtı ve onlara değer kazandırdı. Böylece İslâm düşünce geleneğinde kendilerinden sonra gelecek akılcı eğilimler için uygun bir ilmi ortam hazırlamış oldular.

Mu'tezile, akli serbestçe kullanabilmenin bir sonucu olarak sıfatlar, kader ve Allah-evren ilişkisini izah eden terminolojinin biçimlendirilmesi ve diğer birçok meselede farklı görüşler ortaya koydular. Ekol mensupları, Yunan filozoflarından ödünç aldıkları Tanrı tasavvurundan yoksun atomculuk fikrini içselleştirip evren anlayışının merkezine Allah düşüncesini yerleştirdiler. Mu'tezili alimler, müstakil düşünme geleneğine uygun bir şekilde bazen Bağdat bazen de Basra ekolünün görüşlerini tercih etme konusunda bir sakinca görmediler.

Mu'tezile ekolü tarihsel süreçte başta teşekkül ve gelişim süreçlerinin sembol şehirleri Basra ve Bağdat olmak üzere birçok İslam kentinde faaliyet

alanı bulmuş ve bu düşüncenin birçok taşıyıcısı olmuştur. Devletler ölçeğinde bakıldığında Abbasiler, Samaniler, Gazneliler, Harzemşahlar, Selçuklular başta olmak üzere birçok dönemde -zaman zaman aktif konumlarını yitirseler de- düşünce olarak varlıklarını sürdürdüler. Günümüze geldiğinde bölge, ülke ya da şehir bazında Mu'tezile'nin takipçisinin kalmadığı görülmektedir. Ancak izlenen yöntemdeki akılcılık ve felsefi düşünceye duyulan ilgi gibi bazı özelliklerdeki paydaşlık sebebiyle, modernist düşünce biçimi ile Mu'tezile arasında bazı benzerliklerin var olduğu söylenebilir.

84 P.J.G. Bool, *Liberal Islam in Indonesia – From Revelation to Reason and Freedom: the Mu'tazilites, Harun Nasution and the Liberal Islam Network*, Melbourne 2010, ss. 34-43.

Kaynakça

- Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Maturidilik*, Ankara 2009.
- Akoğlu, Muharrem, *Büveyhiler döneminde Mu'tezile (Araştırma-inceleme)*, Ankara 2008.
- Aydınlı, Osman, *İslam düşüncesinde aklılaşma süreci -Mu'tezile'nin oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf-*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Aydınlı, Akılcı dîn söylemi –Farklı yönleriyle Mu'tezile ekolü-. Hititkitap Yayınları, Ankara 2010.
- Aydınlı, Osman, *Mu'tezile'de imamet ve siyaset*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezile Akılcılığı ve Modernist Düşüncedeki İzleri/Yansımaları", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 2012, sayı: 25.
- Bağdadî, Abdulkâhîr b. Tahir b. Muhammed, *Kitabu usûlü'd-dîn, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye*, Beyrut 1981.
- Bedevi, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin*, Beyrut 1996.
- Bool, P.J.G., *Liberal Islam in Indonesia – From Revelation to Reason and Freedom: the Mu'tazilites, Harun Nasution and the Liberal Islam Network*, Melbourne 2010.
- Bundâri, Ebû İbrahim, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvamüddin Burslan, Ankara 1943.
- Câhız, Ebu Osman b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyin*, tahk.: Hasan Sendubî, Dâru İhyâ'ül-Ulûm, Beyrut 1993.
- Carullah, Zühdi Hasan, *Mu'tezile, Müessesetü Arabiyyeti'd-Dira*, Amman 1990.
- Darekutni, Ali b. Ömer, *Ahbaru Amr b. Ubeyd*, tahk.: Josef Van Ess, Beyrut 1967.
- ed-Debûsi, Ebû Zeyd, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, çev.: Ferhat Koca, Ankara 2002
- Ebu Reşid Nisaburî, *el-Mesail fi'l-hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, tahk.: Ridvan es-Seyyid, Ma'hadü'l-İnma'i'l-Arabi, Beyrut 1979.
- Ebu'l-Fida, İmadü'd Din İsmail, *Muhtasar fi ahbari'l-beşer*, Kahire 1907.
- Eş'ari, Ebu Hasan Ali b.İsmail el-Basri el-Şafî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, tahk.: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980.
- Fiğlah, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2010.
- Frank, M.Richard, "The divine attributes according to the teaching of Abu'l-Hudhayl Al-'Allaf", *Le Muséon*, LXXXII, 451-506, 1969.
- Hakim es-Semerkindî, Ebu'l-Kasım, *Sevadü'l-Azam Tercümesi*, çev. Talha Alp, Yasin Yayınevi, İstanbul 2013.
- Hakyemez, Cemil, *Şia'da Gaybet İnanıcı ve Gaip On İkinci İmam El-Mehdi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2016.
- Hatîb Bağdadî, Hafız Ebu Bekir Ahmed b.Ali b. Sabit, *Tarihu Bağdad*, Matbaatu's Saade, Mısır 1931/1349.
- Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2004.
- Hayyât, Ebu'l Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b.Osman, *Kitabu'l-intisar ve'r-redü ala Ravendiye'l-mulhid*, çev.: Albert Nader Nasri, Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1957.
- Hourani, George F., "İslâmic and Non-İslâmic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism", *Int. J. Middle East Stud.* 7(1976), ss. 59-87.
- İbn Asakir, *Tebyinu kezibi'l-müfteri fima nusibe ile'l-imam Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, Dımaşk 1347.

- İbn Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, tahk.: M. Abdülkadir Ahmed Ata, M. Abdülkadir Ata, Beyrut 1992.
- İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, tahk.: Fuad Seyyid, Beyrut 1405/1985.
- İbn Hallikan, Ebu Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir, *Vefayatu'l'-a-yân ve enbau ebnai'z-zaman*, ed.: İhsan Abbas, Beyrut 1972.
- İbn Kiftî, Cemaleddin Ebi'l-Hasan, *İhbaru'l-ulemâ bi ahbari'l-hukemâ*, Kahire trz.
- İbn Manzur, Ebu Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut trz.
- İbn Murtaza, Ahmed, *Kitâbü'l-milel ve'n-nühal min eczâi kitâbi'l-bahri'z-zehhâr el-câmi li mezâhibi ulemâ'i'l-emsâr*, tahk.: M. Cevad Meşkür, Tebriz 1959.
- İbn Murtaza, Ahmed, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, tahk.: S.D.Wilzer, Beyrut 1987.
- İbn Nedim, Ebu'l Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Mazindirî, Beyrut 1988.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Musr ve'l-Kahire*, Kahire 1935.
- İbn Tayfur, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir el-Katib, *Kitabu Bağdad*, tahk.: Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, Kahire 1949.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, tahk.: M. Yusuf ed-Dakkak, Beyrut 1987.
- İşkâfî, Ebu Cafer Muhammed b. Abdillâh el-Mu'tezilî, "Münakâzâtü'l-Osmaniyye", *Kitabu'l-Osmaniyye*, tahk.: A. Muhammed Harun, Beyrut trz.
- Kâdi Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdülkerim Osman, Mektebetü Vehbiyye, Kahire 1965.
- Kâdi Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakatü'l-Mu'tezile*, tahk.: Fuad Seyyid, Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1986.
- Kâdi Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid*, neşr.: T.Hüseyin, Kahire 1382-8/1962.
- Khalid, Detlev, "Some aspect of Neo-Mu'tezilism". *İslâmic Studies*, 1969, VIII, 319-347.
- Kureşi, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, tahk.: Abdülfettah M. el-Hulv, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cize 1993.
- Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, New York 1988.
- Madelung, Wilferd, "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler", çev. Muzaffer Tan, *İmam Maturidi ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, Ankara 2011.
- el-Makrizî, *en-niza' ve't-tehasun fima beyne Beni Ümeyye ve Beni Haşim*, thk.: Hüseyin Mu'nis, Kahire 1984.
- Mesudî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Muru'uz-zeheb ve meâdinu'l-cevher*, tahk.: M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Naşi el-Ekber, Abdullah b.Muhammed, *Mesailu'l-imâme*, tahk.: Josef Van Ess, Franz Steiner Verlag, Beyrut 1971.
- Nesefî, *Tebsratu'l-Edille*, tahk.: Hüseyin Atay, Ankara 1993.
- Özen, Şükrü, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, 2003, ss. 49-85.
- er-Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-sudur*, çev. A. Ateş, Ankara 1999.
- Schacht, Joseph, "Notes on Sarakhsi's Life and Works", *900. Ölümlük Yılı Dönümü Münasebeti ile Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsi Armağanı*, Ankara 1965.

- Sezgin, Fuad, *The teachings of the Mu'tazila: texts and studies*, Frankfurt 2000.
- es-Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tarihu'l-hulefâ*, tahk.: M. M. Abdilhamid, Beyrut 1989.
- Sinanoglu, Abdulhamit, "Selçuklular Döneminde Mezhep Mücadeleleri Arasında Mu'tezilenin Konumu", *II. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu*, Konya 2013.
- Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübra*, nşr.: Abdulfettah M. el-Hulv-Mahmut M. et-Tenâhî, Haleb 1964.
- Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, tahk.: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut 1386/1966.
- Tanık Ramazan, *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri*, çev.: Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Ümit, Mehmet, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2010/1), ss. 101-130.
- Van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, İzmir 2017.
- Yalıtıkaya, Şerefeddin, "Selçukiler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925.
- Yavuz, Abdullah Ömer, "Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Mu'tezile", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2015.